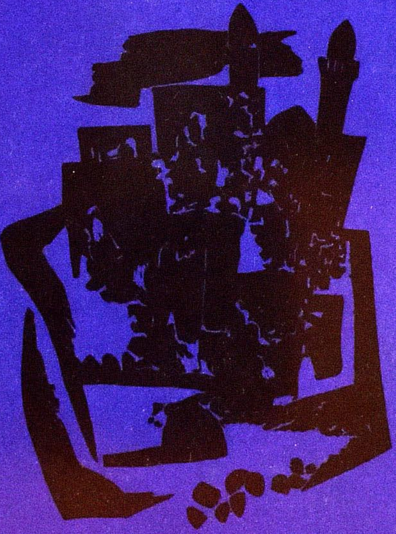

ҸӘФӘР ҸАББАРЛЫ

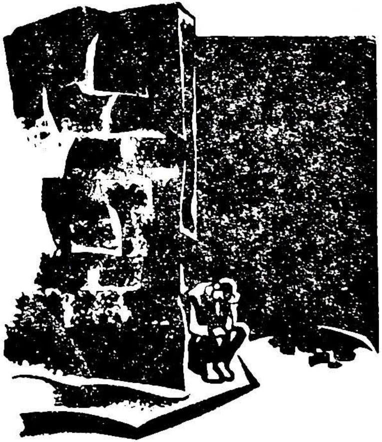

ДИЛАРА

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

Һекајәләр

Тәкрар нәшр

Ҝәнҹлик-Бакы-1970

7—6—3
148—69Ј

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Дилара 3
Аслан вә Фәрһад 9
Күлзар 46
Дилбәр 69
Күләр 80
Фирузә 92

Джафар Кафар оглы Джабарлы
ДИЛАРА
(Рассказы)
(На азербайджанском языке)

Редактору **Р. Һачыјева.**
Рәссамы **Әләшрәф.**
Бәдии редактору **Ј. Ағајев.**
Техники редактору **С. Һәбибзадә.**
Корректору **Ф. Рзабәјова.**

Јығылмаға верилмиш 16/XII-1969-чу ил. Чапа имзаланмыш 17/VI-1970-чи ил. Кағыз форматы 70×108¹/₃₂, чап в. 4,9 учот нәшр. в. 5. Сифариш № 7362. Тиражы 22.000 Гијмәти 20 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Мәтбуат Комитәси. «Кәнчлик» нәшријјаты. Бакы, Һусу Һачыјев күчәси, 4.

ДИЛАРА

Күнәшин сон вәрәмли телләринин дујдурдуғу ијрәнч бир сүкут ичиндә ана ағлајыр, ата ағлајыр, заваллы гызчығаз да, бу фәлакәтә сәбәб олмуш кими, горхудан гымылданмајыб, јавашдан ичин-ичин ағлајырды.

Сәадәт шәрбәтини тапыб ичиркән, гәдәһи салыб гырмаг, хошбәхтлик јолуну тапыб, там мәгсәдә чатыркән бир фәлакәтә уғрајыб, мәһв олмаг нә гәдәр ачы олса да, ади бир шеј дејилмидир?

Күн батар-батмазда иди.

Палчыгчы Бәшир донлуғуну алмыш, борчлары илә тутушдурараг евә гајыдырды. Хәстәләнмиш, борча дүшмүшдү. Бу күн бүтүн борчлары битир, һәтта бир гәдәр артыг пулу да галырды.

Кичик гызы Дилара үчүн јемишдән-заддан алмаг истәјирди; палтары да јох иди, амма һәлә пулу чатмырды.

Күчәдән, мүәллимәләри башда олмаг үзрә тәмиз кејимли, күләрүзлү кичик-кичик гызлар, ушаглар бөјүк бир интизам вә әзәмәтлә һараја исә кедирләрди.

Бәшир дурду, бахды: нә гәдәр дә динч, көзәл, тәмиз, севимлидирләр!.. Гызыны хатырлады: «Заваллы ајагјалын, көһнә, чиркли бир көјнәклә кәзир. Бу чүр

кејинәрсә, белә көрүнәрми? Дилара бунлардан да јарашыглыдыр. Белә кејинәрсә, лап көзәл көрүнәр... О да бу ушагларын арасында олсајды, нә оларды?»

Бу фикирләр сыра илә Бәширин башындан буланлыг бир көлкә кими кечирди. Бирдән нә исә анлашылмаз бир дујғу ону чулғады, мәчһул бир гүввәтин тә'сири алтында нә етдијини өзү дә билмәјәрәк, гачыб, өмрүндә хатырламадығы бир чәсарәтлә мүәллимәјә јанашды.

Ај ханым...

Дили долашды, нә дејәчәјини билмирди.

Мүәллимә ири көзләри илә Бәширә бахды.

— Бағышла, ханым, сәндән бир тәвәггәм вар... Мән өзүм палчыгчыјам. Бир балача гызым вар. Ону сорушурам ки, ону нејлим? — дејә сорушду.

Она белә кәлирди ки, мүәллимә инди бу чәсарәтлә она јанашдығы үчүн ачыгланачаг, сөјәчәк, ја да бир ачы сөз дејәчәкдир. Мүәллимә мүлајим бир бахышла Бәширин үзүнә бахды: бу гырышыг үздә, чәсарәти үчүн үзр истәјән бир күнаһкар күлүшү чырпыныр, көзләриндә мәрһәмәт уман бир тәгсиркар ичзи инләјирди. Бу заваллы көрүнүш мәрһәмәт һисси дујдурурду.

— Әми, гызын нечә јашындадыр?

«Әми» сөзү Бәшири шашырды. Бу көзәл кејимли, бөјүк, нәчабәтли гадындан бу сөзү ешитмәјә, санки өзүнү лајиг билмирди.

— Сәккиз јашында.

— Әми, инди вахт кечмиш, лакин һәр һалда кәтир, бир чүр дүзәлдәрик.

— Һараја? Нә вахт?

Беләликлә сөзләшдиләр. Сабаһ Бәшир гызыны мүәллимәнин јанына апарачагды. Сонсуз бир мәмнунијјәтлә:

— Аллаһ сәнә өмүр версин! Аллаһ көлкәнизи башымыздан әскилтмәсин, — дејә баш әјиб, севинә-севинә ајрылды.

Әввәл бир гәдәр јејинләди. Сонра јавашлады. Дүшүнүрдү: «Нә мүлајим адамдыр!» Гызы да көзәл кејинәчәк, охумуш олачаг, гоншулары ону тә'рифләјәчәкләр. Бәлкә бир заман о да бу мүәллимә кими олачагдыр. Лакин гызы ајагјалын нечә апарсын? Арвады нә дејәчәкдир? Бирдән дајанды. Өзүнү итирмишди... Көмүр мејданына доғру јөнәлди, бир чүт көһнә чәкмә, бир көһнә либас да алыб евә гајытды.

Дилара гышын сојуғуна бахмајараг, бир чырыг көјнәји илә ону гаршылајыб, әтәјиндән јапышды.

— Ај ата, о нәдир? О чәкмәләр киминдир? — дејә тез-тез тәәччүблә сорушурду.

Бәшир сон вахтлар евә һеч бир палтар вә бу кими шеј алмырды, хүсусилә чәкмә, чох тәәччүблү иди. Евдә чәкмә кејән јох иди. Һеч башмаг тапылмыркән бирдән-бирә чәкмә... кимсәнин ағлына јерләшмирди. Диларанын сәсинә чыхан анасы да шашырмышды.

— Балам, бунлар нәдир? Гудурмушсан...

— Арвад, һеч данышма, иши дәјишдирмишәм.

— Бунлар киминдир?

— Алмышам.

— Доғрудан киминдир?

— Валлаһ алмышам. Һәлә бу һарасыдыр? Ај гыз, јүјүр бир әл-ајағыны ју, кәл, бир көр бунлар нечә олур?

— А киши, нә әчәб?

— Һәлә сабаһ Диларамы учгола апарачағам.

— Нечә јә'ни учгола апарачағам?

— Валлаһ... Дејирәм сәнә ишләри дәјишмишәм. Мүәллимә илә дә данышмышам. Өзү дә бир јахшы

адамдыр. Елә гајдалы... Деди көтүр кәл. Ај гыз, јубанма, тез јүјүн кәл! — дејә ичәри кирди.

Дилара өмрүндә көрмәдији бу әчаиб ајаггабылары, вә палтары кејмиш, севинчиндән, санки ганадланмыш, учурду. О чохдан бәри һәсрәтлә ушагларын ајагларына бахыр вә бир күн онун да чәкмәси ола биләчәјини һеч тәсәввүр белә етмирди.

— Ај гыз, белә фырлан көрәк нечә дајаныр... Ај залым, гијамәтсән ки... Дур, бағларыны кечирим.

Бәшир пулларынын артыг борчлара чатышмајачағыны да унудуб, өмрүндә дујмадығы бөјүк бир һәвәс вә севинчлә, чидди сурәтдә чалышыб, гызыны бәзәндирди. Чәкмәләр көһнә дә олса, Диларанын ајагларында јарашыглы көрүнүрдү.

— Ај залым, лап хозејин гызларына охшајырсан... Чәһәннәмә олсун дүнја. Арвад, о табағы бәри вер. Гыз, дур бир ојна...

Табаг таггылдајыр, Дилара атасынын үзүнү өпүб бөјүк бир севинчлә ојнајырды.

Сәһәр һава чох тутгун иди. Кечә јағыш бүтүн күчәләри дизәдәк палчыг етмишди. Бу, Бәширин һеч дә дөшүнә дүшмүрдү. Чүнки јашадығы Бөјүк Салјан күчәсиндә күчәләр дөшәнмәмишди, бир аз јағыш јаған кими палчыг дизә галхыр, кечмәк белә мүмкүн олмур. Хүсусилә бу күн Диларанын чәкмәләри батачагды... Бу һеч дә арзу едилән бир шеј дејилди. Нә исә, Бәшир мүәллимәјә сөз вермишди. Дүнја дағылса да, Диларамы апарачагды.

Бөјүк бир зәһмәтлә Диларамы өз әли илә кејиндирди. Чыхдылар... Евдән беш-алты аддым ајрылмышларды. Дар күчә елә палчыг иди ки, кечмәк мүмкүн дејилди. Бәшир тез-тез Диларанын чәкмәләринә бахыр, кичик бир палчыг ләкәси ганыны гаралдырды. Бир

гәдәр кечинчә, 4-чү Тәзәпир даланында јол бүсбүтүн кечилмәз олду.

Бәшир чарәсиз галыб Диларамы гучағына алды. 2—3 аддым кетмәмишләрди ки, заваллы Бәширин ајаггабысы палчыға батды. Ајағыны чыхармаг истәркән, бирдән бүдрәјиб, үзү үстә јерә чырпылды. Артыг ушаг да палчыға булашмыш, өзү дә дизиндәки ағрынын шиддәтиндән тәрпәнмәз бир һала кәлмишди. Бөјүк бир шүшә ајағына батмыш, ган ахмаға башламышды. Өлә-өлә евә гајытдылар.

Бәширин дизиндән ахан ган дајанмырды. Гоншулар топландылар, јаранын үстүнә тәндир күлү төкдүләр, һөрүмчәк тору гојдулар, билмәм даһа нә кими ојунлар чыхартдылар, лакин олмады. Һәлә топуғу да бурхулмушду, ағрысы ону сарсыдырды.

Сыныгчы кәлди, ајағыны сарыдылар. Бәшир ахшамадәк зарылдады, инилдәди. Ахшамдан бир гәдәр кечмиш ајағындан елә бир ағры, елә бир санчы галхды ки, дајанмаг мүмкүн дејилди.

Бәширин инилтисинә гоншудакы ишчиләр топландылар. Һәрә бир јол көстәрди. Лакин чарә олмады. Нәһајәт, мүтләг доктор чағрылмасы лазым олдуғуну дедиләр. Бу да мүмкүн дејилди.

— Чаным, бу гаранлыг күчәләрдән һәким нә чүр кәләчәк. Кәрәкмәз ки, бир фајтона минсин. Фајтон да инди бир әтәк пул истәјир,—дејә газантәмизләјән Әһмәд донгулданды.

Беләликлә чох данышдылар. Амма нә Бәширин ајаг ағрысы дурду, нә дә һәким кәтирмәк мүмкүн олду. Хәстәни бир инилти, бир гыздырма ичиндә бурахыб, дағылышдылар.

Заваллы Бәшир беш-алты күн белә кечәләри көз јуммадан чырпынды. Һәким кәтирмәк мүмкүн дејилди.

Нәhajәт, газантәмизләјән Әhмәд ону архасына алыб, hәкимә апарды.

Докторлар бахдылар.

— Кеч кәлмишдир. Сүмүјү гырылмыш, hәм дә ајағында ган кирләнмишдир. Әввәлдән кәлсәјди, сағала биләрди. Амма инди хәстәханада јатмалыдыр, — дедиләр.

Ијирми күндән сонра заваллы Бәшири евә кәтириб, кирли, сојуг јорған-дөшәјинә салдылар. Ајағы артыг бир о гәдәр ағрымырды, чүнки диздән јухары гылчасыны кәсмишдиләр.

Күнәшин вәрәмли телләринә гаршы заваллы Бәшир ач ушағынын, көз јашларына боғулмуш гадынынын үзүнә динмәз-сөјләмәз бахырды. «Ох... бундан сонра бу заваллыларын күнү нә олачагдыр?» Бәшир утанчаг көзләрини бир тәрәфә гачыртды. Бу аралыг бахышлары тахчада гоша гојулмуш чәкмәләрә илишди. Бирдән-бирә нә исә хатырлајараг, өзүнү сахламајыб, hөнкүртү илә ағламаға башлады...

Ох, сәадәт нә гәдәр јахын иди!..

Лакин...

АСЛАН ВӘ ФӘРҺАД

Бөјүк бир шәhәрин ән гаранлыг вә тәнhа күчәләриндән бириндә олан кичик, бирмәртәбәли евдә ики гардаш, бир бачы јашајырды. Гардашлардан бири он алты јашында Фәрhад, о бириси ијирми алты јашында Аслан иди. Бачылары исә он беш јашында Зүлејха адында бир гыз иди. Бу кичик аиләдә баш верән вә вахтилә мәнә сөјләнилән олдугча мүтәәссир бир hадисә гәлбими сыхдығы үчүн бу hадисәни мөhтәрәм охучулара сөјләмәклә онлары да өз дәрдимә шәрик етмәк фикриндәјәм.

Зәннимчә, хилгәтдән даhа әввәл әдаләтсизлик вә вичдансызлыг јаранмышдыр. Зира, истәр тарихә, истәр индики hәјата бахылырса, чох аз инсан тапылар ки, әдаләтсизликдән узаг олсун. Аз адам тапылар ки, бир пис иш етдикдә ону вичданы илә мүгајисә етсин, јахуд фикир еләсин ки, әчәба, бу әмрә ки, мән игдам едирәм, бу рәвамыдыр?.. Нәинки инсанлар арасында, hәтта хилгәт вә тәбиәтдә даhа бөјүк ганунсузлуг мүшаhидә олунур. Көрүрсән, бир нәфәр нифрәтә шајан олан залымы учалдыб бүтүн арзуларын фәвгинә јетирди, амма дикәр әhли-вичдан, пак вә мүгәддәс бир шәхси хар едиб ајаглар алтына салды, hәр тәрәфдән ону фәлакәт булудлары чулғалады; о гәдәр о бичарәни әзди ки, ахырда ону ја интиhара, ја гејри бир төвр-

лә чаныны һәјатын әзабларындан гуртарыб гара торпаг алтына кирмәјә мәчбур етди.

Ола билсин ки, сиз буна е'тираз едәсиниз, мөһтәрәм охучуларым! Амма сәһв едирсиниз. Һәр аддымда милјонларла буна сүбут тапылар. Онлардан бири дә јухарыда сөјләнилән аиләдә баш верән һадисә ола биләр.

Фәрһад, Аслан вә Зүлејханын ата-анасы кичик бир кәнддән олуб, күзәранын ағырлығындан көчүб шәһәрә кәлмишдиләр. Бунлар да һәр үчү һәмин шәһәрдә доғулмушдулар. Илләрлә гүрбәт вилајәтдә зәһмәт вә мәшәггәтлә аиләсини доландыран Асланын атасы, Аслан он алты јашына јетдикдә вәфат етди. Бир јандан Аслан нөкәр дуруб, о бири тәрәфдән дә анасы гуллугчулуг едиб алты јашында олан Фәрһады вә беш јашында олан Зүлејханы сахлајырдылар. Алты ај кечмәди ки, бичарә өврәт дә чанындан артыг севдији кичик балаларына һәмишәлик әлвида етмәјә мәчбур олду. Бичарә ана өлүмүнә дејил, әзиз вә һәнуз сәбавәт бадәси илә биһуш олан балаларынын талејинин нечә олачағыны фикир едиб ағлајырды. Амма әчәл һеч бир мәзлума рәһм еләјиб аман вермәз, бәрәкс, һамысыны дүнјадан интизар көчүрмәјә сә'ј едәр.

Гышын сојуг, мәшәггәтли бир кечәси иди. Нә бир ишыг көрүнүр, нә дә бир зиһәјат сәси ешидилирди. Анчаг Асланкилин евиндән зәиф бир ишыг кәлирди. Балача дахмачығын күнчүндә бичарә ана узаныб ахырынчы дәфә олараг дөврәсинә јығылан әзиз балаларынын рәнки солмуш сифәтләринә бахырды. Онлар исә аналарынын һалыны көрүб: «Ана чан, бәс биз?» дејиб сәс-сәсә верәрәк ағлајырдылар. Күләк вәһши вә горхунч выјылтыларла гапылары тәрпәдирди. Шахта евә кириб хырда ушаглары пајыз јарпағы кими титрәдирди. Фәрһад илә Зүлејха өзләрини аналарынын үстүнә јыхыб ағлајырдылар. Аслан бир гәдәр бөјүк олдуғу үчүн онлары овундурмаға чалышыр, каһ да үрәји давам етмәјиб зар-зар ағлајырды. Бу шәһәрдә бир нәфәр әгрәбалары јох иди ки, бу фәлакәтзәдәләрә тәсәлли верәјди, онлары сакит едәјди. Һава даһа да сәртләшир, күләк даһа да күчләширди, онсуз да сыныг олан гапыны тамамилә сындырмаға сә'ј едир кими чырпынырды. Лампанын зијасы јаваш-јаваш сарымтыл бир рәнк алырды. Бу ишыг ушагларын солғун үзүнү даһа да гәмкинләшдирирди. Ушаглар үрәк јандырычы бир сәслә ағлајыр, «Ана чан, өлмә!» дејиб чығырырдылар. Ана биихтијар балаларынын үзүнә бахыб ағламаг истәјирдисә дә, тагәти јетмирди. Јаваш-јаваш күчдән дүшүрдү. Ахыр нәфәсдә бичарә ана тамам күчүнү јығыб голларыны ачды, балаларыны гучаглајыб өпдү вә зәиф бир сәслә деди: «Балаларым, мән өлүрәм. Бир-бириниздән муғајат олун. Бир елә адам јохдур ки, сизи она тапшырым. Аслан, сән онлардан јенә бир аз бөјүксән, бир үмидим сәнә кәлир. Аслан, оғлум, бары сән балаларыма кичик пасибан ол. Илаһи, үч нәфәр јетим баламы сәнә тапшырыб кедирәм... Чан балаларым!..»

Ана кәлинликдән бир өрпәк сахлајырды. Аслана тапшырды ки, ону Зүлејхаја версин. Ондан башга һеч бир шејә күманы кәлмирди. Ана бир дә балаларыны өпүб јашла долу көзләрини јумду..

Үч нәфәр фәлакәтзәдә, пасибансыз дүнја үзүндә галды. Сојуг гыш күнләри... доланачаг јох... таныш јох... бәс бунларын һалына ким јаначаг? Јенә бичарә Аслан... Ахырынчы үмид о иди. Һәрчәнд о да ушаг иди,

анчаг о бириләрдән бөјүк олдуғу үчүн һәр зәһмәтә о гатлашмалы иди.

Доғрудан да, Аслан гајәт гәјур, чалышган бир ушаг иди. Бүтүн күнү күчәләри кәзди ки, өзүнә бир иш тапсын, мүмкүн олмады. Сон гәпикләрини дә хәрчләјиб гуртарды. Нөкәр дурмаг истәди, ушаг олдуғу үчүн һеч кәс она беш манатдан артыг вермәди. Утандығындан да һеч кәсә дәрдини ачыб дејә билмирди. Јенә ахшам олду. Евә гајытды. Пул јох... чөрәк јох... Јетимләр мәлул-мәлул Асланын әлинә бахдылар. Аслан онларын үзүнә бахмаға утанырды. Һәрдән гашыны галдырыб нәзәри ушагларын солғун үзүнә дүшәндә бүтүн ә'засы инилдәјирди; нәһајәт, о, таб кәтирмәјиб кизли-кизли ағламаға башлады. Бу јашда бир ушағын үстүнә бу гәдәр әзаб дүшәндә, әлбәт ки, өзүнү итирәр. Ушаглар: «Мән ачмышам» дејә зарылдајырды. Ушаға һәр мөһнәт үз версә, анасына күманы кәләр; онлар да ««ана» дејиб ағлајырдылар. Аслан ушагларын башыны дизи үстүнә гојуб овундурмаға чалышырды: «Ағламајын, Фәрһад, Зүлејха... Сабаһ сизин үчүн чохлу-чохлу шеј алачағам». Ушаглар бир-ики санијә сакит олур, сонра јенә ағлајырдылар.

Ајаз гыш кечәси иди. Дахмада чыраг јанмырды. Ајын солғун ишығы пәнчәрәдән ичәри дүшүб ушагларын тутгун үзүнү даһа да кәдәрләндирирди. Ушаглар, ағламагдан јорулмуш кими, башларыны Асланын дизи үстә гојуб узандылар. Ајын солғун ишығы һәрдән булудла пәрдәләниб ушаглары гаранлыға гәрг едирди. Аслан каһ мәһзун бир һалда гардашларына бахыр, каһ да онларын һалына чарә арајырмыш кими, мәлул-мәлул әтрафыны сүзүрдү. Онун гәмкин көзләриндә сајеји-күдурәт вә кәдәрдән башга һеч бир шеј көрүнмүрдү.

Бәли, тәбиәт кәрдиши-инсанијјәтлә елә бир дүшмән дејил ки, фәлакәт күнүндә онлара бир чарә арасын; бәрәкс, һәмишә онларын фәлакәтиндән истифадә едиб, онларын даһа да сәрникун олмасына сә'ј едир. Бичарә инсанлар, бир сејди-мәзлум вә гафил дејилләрми ки, анадан олан күндән тәбиәт сәјјадинин чәнкинә дүшүр, бир дә дүнјаны тәрк етмәклә ондан хилас олурлар?! Тәбиәтин инсанлары дүнјаја кәтирмәкдә мәгсәди, онлара әзаб вермәк дејилми? Инсанын дүшмәни гүввәтли вә мәрд оларса, елә горхулу олмаз, нә гәдәр ки, бу дүшмән һијләкәр ола. Инсан дүнјаја кәлир, тәбиәтин хаин дајәләри әлиндә гәрәзкарана мәгсәдлә нәвазиш олунур, бәсләнилир, бунунла мәхлугу миннәтдар едир ки, сизә һәјат вердим. Амма нечә иллик һәјатын һәр дәгигәси бир сирри-мајеји-әзаб дејилми? Һәлә инсан бир гәдәр мәтанәтли оларса, онун үчүн гурулан торларын бир гәдәриндән өзүнү хилас едә биләр. Амма, вај о шәхсин һалына ки, ачиз ола! Һәр дәгигәдә, һәр гәдәмдә онун гаршысында бир фәлакәт учуруму ачылачаг. Амма тәбиәт әввәлинчиләрин дә асудә олмамасына чарә тапмыш... Чәми мәхлугат чәм олуб тәбиәтин торуну бирдәфәлик гырмаға гәсд етсәләр, јенә дә онларын гаршысында бир аһәнин сәдд, бир вәһши вә мүдһиш дүшмән галыр ки, ону һеч бир гүввәт, һеч бир мәдәнијјәт силаһы илә рәф етмәјә гадир олмазлар; нечә бөјүк бир гүввәт олурса, онун гаршысында пајыз јарпағы кими титрәр, нә гәдәр инсан хошбәхт олурса, онун горхусундан асудә олмаз; о да... өлүмдүр!.. Бир дәгигә өз сејдинә фүрсәт вә азадәлик вермәз; һара кетсә, көлкә кими ону тә'гиб едәр. Һәр санијәдә, һәр нәфәсдә инсан ону көзләјир. Бу интизар исә өлүмүн өзүндән даһа мүдһиш дејилми?! Инсанларын бу гәдәр ширин сајдыглары вә мәһәббәтлә ады-

ны јад етдикләри һәјата бирчә кәлмә илә «әзаб» ады версәјдиләр, даһа да көзәл олмаздымы?!

Кичик дахмада үч нәфәр фәлакәтзәдә хәјаләт ичиндә һуша кедиб бир-биринә сарылмышды. Јаваш-јаваш сүбһ ачылырды. Аслан тез галхыб, «ушаглар ојанмасын» дејә, бир тәк олан көһнә јорғанлары илә үстләрини бәрк өртдү, бајыра чыхды. Күчәдә белә тездән һеч кәс јох иди. Аслан хәјалат ичиндә јол јеријир, һара кедәчәјини өзү дә билмирди.

Будур, узагдан бир гаралты кәлир. Аслан јаваш-јаваш ора кедир ки, нә олдуғуну көрсүн. Бурада бир нәфәр һачы тичарәтдән кәлиб вагондан дүшмүш, сәһәр еркән фајтонла кәлиркән фајтонун чархы јолда сыныб, һачы пијада галмышды, ики бөјүк чамаданы әлинә көтүрүб кедирди. Аслан утандығындан јавашча һачыја бахараг кәмал-әдәблә деди:

— Һачы әми, сәнин үчүн ағырдыр, вер бирини мән апарым, сәнә көмәк едим.

Доғрудан да, һачы елә көзләри илә бир адам ахтарырды ки, чамаданлары она апартдырсын. Амма о вахт күчәдә һеч кәс јох иди. Һачы диггәтлә Асланын мәһзун вә сарымтыл үзүнә бахыб чамаданын бирини она верди. Јолла кәлдикчә һачы диггәтлә Аслана бахырды. Асланын гызармыш көзләриндә олан мәһзунлуг вә зәбунлуг әламәти һачыны да гәмкин едирди. Ахырда һачы ондан:

— Оғлум, сән кимин оғлусан? Һаралысан? Нә үчүн белә мәһзунсан? — дејә суал етди.

Аслан утана-утана өз мачәраларыны она сөјләди. Һачынын исә она үрәји јаныб деди:

— Кәл мән сәни нөкәр сахлајым.

Аслан мәмнунијјәтлә разы олуб, һачыдан хаһиш еләди ки, пулсуз да хидмәт еләмәјә һазырдыр. Анчаг

белә олсун ки, ики нәфәр јетим гардаш вә бачысынын доланмасына да һачы е'тина етсин.

Һачы һәјәтдә олан кичик дахманы Аслана верди ки, орада о өз гардаш вә бачысыны сакин еләсин. Һачы һәмишә дә хөрәкдән артыг галанлары вә бә'зи бу төвр шејләрлә онлары сахлајырды. Аслан исә чани-дилдән һачыја хидмәт едирди. Јемәкләриндән әлавә ајда беш манат да Аслана верирди ки, өзү үчүн кизләтсин. Аслан кечә-күндүз сә'ј едир, чалышырды, һачы исә буну көрүб онларла даһа да көзәл мүамилә едирди. Фәрһад вә Зүлејха балача Асланын зәһмәти сајәсиндә доланырды.

Бу вахтдан он ил кечди. Асланын мәвачиби бир гәдәр артмышды. Фәрһады исә һачы мәктәбә гојмушду; ики ил галмышды ки, кимназијаны гуртарыб института кирсин, охујуб мүһәндис олсун. Аслан исә әзиз вә бу гәдәр зәһмәтлә сахладығы гардашынын дөрд вә ја беш илдән сонра мүһәндис олуб кәләчәјини хәјалына кәтирәндә шадлығындан ағлајырды вә һәмишә дуа едирди ки, илаһи, һәр бәла ки, она кәләчәк мәнә кәлсин, чүнки о, анамын әманәтидир...

Зүлејха бөјүдүкчә көзәлләширди; јанагларында олан гызарты, сәһәр вахты күн чыхмамыш шәргдә көј үзүнү бүрүјән зәриф гызартыдан даһа көзәл, даһа хош иди. Һәлә гызылкүл јарпаглары кими тәравәтли вә ондан даһа гырмызы олан, ганы ахар дәрәчәсинә гәдәр зәриф олан додаглары инсаны бадеји-мәһәббәт кими биһуш едирди.

Һачы Салеһ гызы бөјлә чамал саһиби көрүб, оғлу Әскәрә тәклиф етди ки, Зүлејханы алсын. О исә Зүлејханын сәрви-гамәтинә, булуд кими бүрүнән гара сачларына чохдан вурулмушду. Зүлејханын ири, гара көзләри кимин үзүнә күлсәјди, ону әфсунламазды?

Амма Әскәрин Асландан чох ачығы кәлирди; о, чалышган олдуғуна көрә атасынын она олан мәһәббәтинә һәсәд едирди. Һәр төврлә олурса чалышырды ки, ону евдән рәдд етсин. Лакин атасы онун сөзүнә бахмырды. Зүлејханын да мәһәббәти гојмурду ки, Аслана бир сөз десин. Аслан нә гәдәр сә'ј еләјирди ки, Әскәрин һүсни-рәғбәтини газансын, мүмкүн олмурду. Һачы Салеһ чох чалышды ки, оғлуну охутсун, анчаг Әскәр шарлатанлыгдан әл чәкиб охумады. Нәһајәт, һачы, Зүлејханы алмағы она тәклиф етди. Әскәр мәмнунијјәтлә разы олду. Һачы бу иши Аслана сөјләдикдә, Асланын бачысынын дөвләтли евиндә бәлкә хошбәхт олачағыны зәнн едиб, бачысына хәбәр верди. Амма Зүлејха, Әскәрин әзиз гардашы илә олан пис рәфтарыны көрүб, Әскәри севмирди. Лакин гардашынын хаһишинә әмәл етмәјә мәчбур олду; зира, көрүрдү ки, гардашынын һәр бир иши һачынын әлиндәдир. «Бәлкә бу, гардашымын да доланачағына тәфавүт еләди»,—дејә хаһ-нахаһ разы олду.

Бир аз кечмәди ки, Зүлејха кәлин кедиб Әскәрин арвады олду. Һачынын Аслана олан мәһәббәти даһа да артды. Амма Әскәрин Аслана олан әлагәси кет-кедә писләширди. Ола билсин она көрә ки, горхурду бәлкә атасы Асланы да онунла өз малына шәрик еләди.

Чох кечмәди, һачы вәфат етди. Әскәр ики күндән сонра Асланы евиндән чыхартды. Аслан исә начар өз гардашыны көтүрүб, бир балача ев тутуб, орада сакин олду. Зүлејха әринә нә гәдәр јалвардыса да Аслана көмәк етсин, Әскәр дејиниб она ачыгланырды. Зүлејха бир тәрәфдән әринин рәфтарыны, дикәр тәрәфдән гардашынын зәлаләтини көрүб күн-күндән сыныхырды. Асланын инди бир гәдәр пулу вар иди, лакин

Фәрһад охудуғу үчүн она хәрчләјирди. Бир гәдәр бу пулла алыш-вериш етди. Амма кет-кедә пулу азалырды: о гәдәр ки, Фәрһад ондан пул алырды, о кәрәк дөвләтли олајды ки, буна давам кәтирәјди. Анчаг Аслан дејирди: «Чанымы да истәсә, онун јолунда гојарам. Охујур, гој охусун, гуртарсын, сонра о мәнә көмәк едәр».

Амма Фәрһад даһа әввәлки кими дәрсинә сә'ј едиб һәвәслә охумурду. Мәктәбин ахырынчы синфиндә иди ки, јолдашлары бир-ики дәфә ону күчлә булвара, бағa вә бә'зи јарамаз јерләрә апардылар. Фәрһады бир нечә гызла таныш етдиләр. Әввәлләри Фәрһад чох фикир вермәјиб гызлары башындан рәдд еләмәк истәјирди. Амма сонрадан јаваш-јаваш үрәјиндә еләбир һисс ојанды ки, даһа өзүнү сахлаја билмәјиб о һиссә табе олмаға мәчбур олду. Шәһвәт һисси Фәрһадын үрәјиндә бир дәрәчәјә чатды ки, тамам дәрс, мәктәб нәзәриндән гејб олду.

Әввәлләри Фәрһад гардашынын чәкдији зәһмәтләри, онун үчүн чалышмасыны көрүб, үрәјиндә дејирди: «Мүһәндис олан кими гардашымын башынын алтына бир гу балыш гојуб, һеч бир ишә ону әл вурмаға гојмајачағам. Мән газаначағам, о јејәчәк. Бәлкә бу төврлә онун хәчаләтиндән чыхам». Гардашынын күзәран үчүн чәтинлик чәкдијини көрүб утанарды. Амма инди тамамилә дәјишмишди. Гардашынын етдији јахшылығы унутмушду. Фикриндә булвар гызларындан башга бир шеј јох иди. Мәктәбә кәлир, бир төврлә бир саат отурурса, аз гала бағры чатлајырды. Тез дуруб өзүнү булвара салыр, каһ о гызын, каһ бу гызын далынча дүшүрдү. Күндә дә кәлиб Аслана дејирди ки, мәнә филан китаб лазымдыр... бир беш манат вер, филан шеј үчүн дә он манат лазымдыр....

Аслан да һәр күн өз фәһләлијиндә олуб, Фәрһа-

дын ишиндән хәбәри јох иди. Анчаг дәрс пулу, китаб пулу верирди. Бир вахт Аслан көрдү ки, бир гәлик пулу галмајыб. Лакин о, гардашынын башгалары јанында хәчаләт чәкмәсини истәмирди. Инди о, даш ишиндә ишләјир, кечәләри исә евә кәлиб өзүнә вә гардашына хөрәк һазырлајырды. Фәрһадын исә үрәји елә бәркимишди ки, күндә гардашынын газандығыны, «мәнә филан шеј лазымдыр»,—дејә алыб хәрчләјирди. Өмрүндә бир дәгигә раһатлыг көрмәјән Аслан Фәрһада күлдән ағыр сөз демирди. Ону көрәндә, үрәјиндә олан дәрдләрә бахмајыб, јаландан да олса күлүмсәјирди ки, гој Фәрһадын үрәји шад олсун. Бу зәһмәткеш инсан һәмишә чалышыр, амма Фәрһад онун әмәјини пуч едирди. Шәһвәт һисси Фәрһады тамамилә чашдырмышды.

Бир кечә Фәрһад бир башгасы илә бир гызын далынча дүшүб таныш олмаг истәдиләр. Гыз онлара деди ки: «Алтмыш маната бир үзүк вар, һансыныз ону мәним үчүн алсаныз, онунла таныш оларам». Фәрһад тез евә кәлди. Бу вахты Аслан өзү вә гардашы үчүн хөрәк биширирди. Өз фәгирлијини дүшүнүб чәкдији зәһмәтләрдән инләјирди. Амма Фәрһадын мүһәндис олачағы јадына дүшәндә, санки көзләринә ишыг кәлирди: «Бары о мәним кими һамбал олмаз, бир парча чөрәк саһиби олар».

Асланын бир фәхри вардыса, о да Фәрһадды. Һара кетсә, кими көрсә, Фәрһады тә'рифләјирди: Амма Фәрһадын јарамаз һәрәкәтләрә гошулмасы һеч јухусуна да кирмәзди. О һеч күман едә билмәзди ки, Фәрһад онун бу гәдәр зәһмәтини көрүб, белә пис ишләрин јанындан да кечсин.

Фәрһад евә чатанда үз-көзүнү туршудуб, бир тәрәфдә отурду. Аслан Фәрһады пәришан көрүб нә олдуғуну сорушду. Фәрһад билирди ки, Аслан онун һалыны мүтәғәјјир көрүб тез сорушачаг. Она көрә өзү бир сөз демәјә һачәт көрмүрдү.

Фәрһад Асланын суалына чаваб вермәди. Аслан дүбарә сорушду:

— Гардашым, нә олуб? Һалын нијә пәришандыр?

Фәрһад јаландан үз-көзүнү даһа да јығыб деди:

— Мәнә бир мүһәндис дәсткаһы лазымдыр ки, гијмәти алтмыш манатдыр, һәркаһ бу кечә ондан алыб апармасам, мәни мәктәбә гојмајачаглар. Инди бу саат да мәктәбдән кәлирәм.

Асланын үрәји инләди. Бу саат һеч бир гәпијә дә күманы јох иди. Күндә бир маната ишләјән адамын алтмыш манат пулу тапылармы? Онсуз да бу гәдәр хәрч-мәхарич... Һәлә 15 күн олмаз ки, Фәрһад кәлиб јаландан демишди ки: «Мәни сабаһ палтарсыз мәктәбә гојмајачаглар, тәзә ганун чыхыб ки, кәрәк палтарларын һамысы бир төвр олсун. Учуз палтар да әлли манатдыр». Аслан о вахт ахырынчы гәпијинә гәдәр гојуб палтар алмышды, инди исә бир гәпији дә јох иди. Бир јандан да Фәрһадын фәлакәтини тәсәввүр едиб дүшүнүрдү: «Нечә илдир зәһмәт чәкирик... мән дә, о да... һеч рәвамыдыр, инди ону говсунлар... бүтүн зәһмәтимиз пуча чыхсын?..».

Аслан һәрчи фикир етдисә, һеч бир јерә күманы кәлмәјиб, начар гардашынын башыны гучаглајыб деди:

— Фәрһад, гардашым, өзүн көрүрсән ки, инди мәним бир гәпијим дә јохдур. Нә гәдәр дә борчлујуг. Олмаз ки, јалварыб беш-алты күн мөһләт аласан, көрәк бәлкә аллаһ бир јердән јол ачды, дүзәлтдик. Истәјирсән мәни дә апар, кедим, јыхылым мүәллимләрин ајағына, бәлкә мөһләт вердиләр.

2*

Фәрһад өзү билирди ки, гардашынын һеч бир шеји јохдур, амма үрәји о гәдәр бәркимишди ки:

— Олмаз, —деди, —мән чох јалварыб ағладым, баш тутмады.

Аслан чох фикирләшди. О кимдән пул ала биләрди? Белә бир адам јох иди. Ахырда күманына бирчә бачысынын әри кәлди. Билирди ки, онун да ондан ачығы кәлир. Амма чарәсизликдән дуруб:

— Сән дајан, мән көрүм нә чарә едәрәм, — дејә јаваш-јаваш пәришан-һал гапыдан чыхыб, горха-горха бачысынын јанына кетди.

Бичарә Зүлејха даһа әввәлки Зүлејха дејилди; дәрд-гәмдән саралыб солмушду.

Аслан јавашча Зүлејхаја әһвалаты билдирди ки, Фәрһад алтмыш манат пул вермәзсә, ону мәктәбдән говачаглар.

Зүлејха әринин јанына кетди, она јалварыб гардашына бир аз әл тутмасыны тәмәнна етди. Әскәр чығырараг:

— Јенә јапышдын јахама! — дејә Зүлејханы итәләјиб јыхды.—Доғрудан да, јолчу тајфасысыныз, бир адамы таныдынызмы, даһа әл чәкмәзсиниз.

Зүлејха кәлиб ағлаја-ағлаја әһвалаты Аслана сөјләди, о да наүмид евә гајытды. Јол илә кедә-кедә фикир едирди; бирдән јадына дүшдү ки, Һачы Салеһ өләндә өз гызыл саатыны она бағышламышды. Тез ону апарыб гоншуларына 65 маната сатды, пулу кәтириб Фәрһада верди. Фәрһад исә фәрәһнак пулу апарыб үзүјү алды. Һәмин Лиза ханымла таныш олду. Даһа ондан башга һеч кәслә кәзмирди. Бу төврлә Фәрһад өлә-өлә мәктәби тамам етди. Аслан борч-хәрч дүзәлдиб, ону Кијевә института көндәрди.

Фәрһад орада да кечә-күндүз кәзирди. Белә инсан өз ишиндә бөјүк бир мәһарәт көстәрә билмәз. Өлә-өлә тәләбә јолдашларынын далынча сүрүнүрдү. Һәфтә сәккиз—мән доггуз кағыз јазыб Асландан пул истәјирди. О да мин зәһмәтлә јығдығы, өз боғазына гыјмадығы беш-алты шаһыны Фәрһада көндәрирди. Аслан күндүзләр ишләјир, кечәләр дә кешик чәкирди ки, бәлкә хәрчи өдәјә билсин.

Ил гуртарды. Фәрһад евә кәлди. Аслан гардашыны көрчәк, онун бојнуну гучаглајыб, шадлығындан ағламаға башлады:

— Фәрһад, әзиз гардашым, нечәсән? Дәрсләр нечә кечир?

Фәрһад о саат деди:

— Мән һамыдан јахшы охујурам, мәним кими бир нәфәр орада охујан јохдур.

Фәрһад јаландан өзүнү тә'рифләдикчә, Аслан шадлығындан, фәрәһиндән аз галырды көјә учсун. Каһ күлүр, каһ көзләри јашарырды, каһ да гардашынын үзүндән өпүрдү, истәјирди лап ону јаласын. Бу кечә Фәрһад үчүн плов биширди. Аслан бир дәгигә ајрылығына дөзмәјән гардашыны бир ил иди ки, көрмүрдү.

Зүлејха да хәбәр тутду, әринә јалварыб рүсхәт алараг, гардашыкилә кетди. Зәнкин бир евдән кәлдији үчүн, Асланын фәгиранә, мискин вә мәһзун дахмасыны көрүб тез, Фәрһады дејил, әввәлчә Асланын бојнуну гучаглајараг ағлады. Аслан да Зүлејханын солғун рәнкини көрүб ағлады. Вагиә, Әскәр Зүлејханы чох инчидирди. Һәр бир сөз үчүн онун үстүнә чығырырды. Өзүнә бир рус гызы тапыб кечә-күндүз онунла олурду. Зүлејхаја чох да мәһәл гојмурду. Асланын ачығына бир илдә Зүлејханы бир дәфә дә гардашынын евинә гојмамышды. Лакин Зүлејха һамысына дөзүр, сәбр

едирди. Билирди ки, әриндән чыхарса, гардашындан башга елә бир адам јохдур ки, онун јанына кетсин. Гардашы да өзүнү анчаг сахлаја билирди. Һәрдән Зүлејханын үрәји аз галырды чатласын, лакин әлачсызлыгдан дөзүрдү, көзләјирди ки: «Гој Фәрһад гуртарыб кәлсин, әли бир јерә јетишсин, јәгин ки, мәни бу һалда гојмајачаг, мүһәндис бир адама мәни сахламаг ағыр олмаз». Инди исә өз гардашларыны зәһмәтә салмамаг үчүн һәр әзаба, һәр зүлмә дөзүрдү.

Онлар һәр үчү бир јердә шад чөрәк једиләр. Сабаһы Зүлејха евләринә кетди.

Фәрһадын кетмәк вахты иди. Аслан бир гәдәр пул тәдарүк едиб она верди.

— Башына дөнүм, Фәрһад, көрүрсән биз нә һалдајыг. Дәрсләриндә сә'ј елә, бачымызы да инчидирләр. Сән дә кәл бизим әлимиздән бир гәдәр тут. Көрүрсән мән ишләмәкдән нечә зәифләмишәм. Бачымызы да көрдүн, нечә рәнки саралыб солмушдур. О бичарәнин дә зәһмәти ағырдыр. Фәрһад, башына дөнүм, елә елә ки, бир аз тез гуртарасан. Бизим инди бир үмидимиз сәнә кәлир...

Фәрһадын үрәји бу сөзләрдән бир гәдәр јумшалды, өз-өзүнә сөз верди ки, һәр бир шеји атыб охујачаг. Амма Асландан ајрыландан сонра һамысы јаддан чыхды. Јенә Маријалар көзүнүн габағында дүзүлдү.

Аслан чалышды, вурушду, ишләди, зәһмәт чәкди, гејриләрә јалварды, өз палтарыны сатды, илан кими габыгдан чыхды, ахырда он дөрд илдән сонра мәгсәдинә јетди. Фәрһаддан кағыз кәлди ки, мүһәндислик дипломуну алмышдыр, мајын 12-дә кәлир.

Беш-алты күн Аслан шадлығындан јата билмәди. Хырда ушаг кими атылыб-дүшүрдү. Бачысынын үрәјини шад етмәк үчүн тез кағызы апарыб она верди.

Тәбии, о да Асландан аз севинмәди. Фәрһад кәләчәк дејә, Аслан кичик дахмасыны низама салды.

Фәрһад күндүз саат 10-да вағзала кәләчәкди. Аслан исә «вахт кечир», дејә обашдан кедиб вағзалы кәсдириб отурду. Вахта һәлә алты саата гәдәр галмышды, лакин Аслан каһ о јана, каһ бу јана кедир, тәләсирди, аз галырды ки, тәләсмәкдән бағры чатласын. Әлли дәфә ондан-бундан сорушду ки, гатарын кәлмәсинә аз галыб, ја јох. Она һәр дәгигә бир ил кими кәлирди. Ахырда гатар гара див кими ләһләјәрәк кәлди. Аслан шадлығындан вә тәләсдијиндән истәјирди ки, гатарын габағыны әли илә сахласын.

Фәрһад әлиндә шапка вагондан дүшдү, Аслан јүјүрүб:

— Ҹан, гардашым! Көзләримиз ајдын олсун! — дејә Фәрһадын бојнуна сарылды.

Асланын палтары көһнә олдуғу үчүн Фәрһад ону тез кери итәләјиб, јанында олан вә јолда онунла кәлән гызлара деди:

— Бу бизим нөкәримиздир. — Аслана бир аз бурада она јахын дурмамағы тапшырды. Аслан гардашынын мүһәндис олдуғу үчүн шејини әлиндә апармасыны лајиг билмәди. Доғрудан да тез, нөкәр кими чамаданы Фәрһадын әлиндән алыб јола дүзәлди. Фајтон чағырыб миндиләр, евә кетдиләр.

Аслан даһа шадлығындан билмирди нә етсин. Бу күн Аслан үчүн бөјүк бир бајрам иди. Нечә илдән бәри чәкдији зәһмәт бир бу күн үчүн иди. Зүлејха да кәлди. Онларын һәр үчү ахшама кими бир јердә галдылар. Әскәр дә Фәрһадын јанына кәлди. Гоншулардан да кәлән олду. Һамысы Аслана көзајдынлығы верди. Фәрһад өз кағызыны көстәрди: 1916-чы илдә мајын 8-дә һәмин шәһадәтнамә Фәрһада верилмиш ки,

о, Кијев сәнаје институтунда охујуб мүһәндислик диплому алмышдыр.

Фәрһад кағызы охујанда, Аслан шадлығындан билмирди нә етсин. Һамысы севинирди. Бу она көрә иди ки, мүсәлманлардан охујан чох аз-аз тапылырды. Асланкил кими бир күлфәтдән мүһәндис чыхмасы һамыны тәәччүбләндирирди. Фәрһад мүһәндисдир, дејә гоншулар Аслана да һөрмәт етмәјә башладылар. Аслан буну көрүб даһа да фәрәһләнирди. Әфсус ки, Аслан далда ону нәләр көзләдијини билмирди.

Бир аздан сонра Фәрһад мүһәндис вәзифәсиндә гуллуға кирди. Ајда һәләлик 200 манат мәвачиб алырды. Бунун 100 манатыны Аслана верир, јүз манатыны да өзү хәрчләјирди. Амма булвар, клуб вә бу кими јерләр үчүн 100 манат да азлыг едирди.

Аслан, пәрванә шам башына доланан кими, Фәрһадын дөврәсинә фырланыб она хидмәт едирди. Бир нечә ај Аслан бу минвал илә доланды. Инди онун өзүнүн дә бир гәдәр пулу вар иди, чүнки даһа Фәрһад үчүн хәрчләмирди, әлавә олараг һәлә Фәрһад да она бир гәдәр пул верир. Бүтүн өмрүндә Асланын кечирдији бәхтијар күнләр бу бир нечә ај олду. Бу арада гоншулары Аслана мәсләһәт көрдү ки, јахында олан Күлзар адлы бир гызы алсын. Аслан, шүбһәсиз ки, бу ишә мәмнунијјәтлә разы иди. Лакин, хаһиш етди ки, Фәрһад ондан кичиксә дә, јенә она мәсләһәт еләсинләр. Бу сөзү гоншуда олан арвад Фәрһада сөјләди. Фәрһад чох шадлыгла разылыг верди. Һәмин арвад Күлзарын анасынын јанына елчи кедиб разылығыны билди вә ики нәфәр кишини атасынын јанына көндәриб, ахирүләмр Күлзары Аслан үчүн алдылар.

Бир нечә вахтдан сонра тој едиб Күлзары кәлин кәтирдиләр.

Тој кечәси иди. Онсуз да көзәл вә севимли олан Күлзар бу кечә даһа башга бир ләтафәт әхз етмишди. Онсуз да һәмишә күл јарпаглары кими гырмызы вә зәриф олан јанаглары, бу кечә, кәлинлик бәзәјиндән сонра даһа да көзәл бир рәнк алмышды. Күлзарын бәдирләнмиш ај кими көзәл үзүнү булуд кими пәрдәләјән гара сачларына бу кечә даһа диггәтлә шанә чәкилиб низам верилмишди вә диггәти-там илә вурулмуш чәтри Күлзарын алнына төкүлүб инсаны әсир едәчәк дәрәчәјә гәдәр ләтафәтли иди. Аслан да бу кечә тәзә палтар кејмишди.

Кечә кечди. Сабаһ олду. Аслан үч күн бајыра чыхмады. Инди о өзүнү бәхтијарлығын сон пилләсиндә көрүрдү вә севинчдән үзүнү аллаһ тәалаја тутуб дејирди:

— Пәрвәрдикара, шүкүр олсун сәнин дәркаһи-мәрһәмәтинә ки, илләрчә ики гардаш чәкдијимиз әзабдан, мәшәггәтдән сонра ахырда бизә хошбәхтлик гапыларыны ачдын.

Асланын даһа бир гәми јох иди. Бир фикри вардыса, о да гардашыны евләндирмәкди. Лакин Фәрһад һәмишә ејш-ишрәтдә олдуғу үчүн, һәр јердә өзүнә бир һәмдәм тапдығы үчүн өзүнү һәлә зәнчирләмәк истәмәјиб, Асланын сөзләрини рәдд едирди.

Инди Фәрһад үч јүз манат алырдыса да, Аслана әввәлкиндән артыг вермәјиб, ики јүз манатыны һәвавү һәвәсә хәрчләјирди. Һәлә о јүз манатын да далынча үрәји галырды, амма кечмишләри јадына салыб динмирди. Һәрдән үрәјинә кәлирди ки: «Нә вахта гәдәр мән өз пулумдан Аслана хүмс верәчәјәм?».

Бәли, сиз дә кәрәк рә'јимлә шәрик олараг е'тираф едәсиниз ки, һәр үрәк Асланын мәрһәмәт, гејрәт вә сәхавәтлә долу олан үрәји кими бүләнд-пәрваз ола бил-

мəз вə һəр гардаш да мүтләг Аслан ола билмəз ки, гардашын һəјатыны тə'мин етмəк үчүн өз ахырынчы палтарыны да сатсын. Амма јенə нə гəдəр даш үрəкли гардаш олса, Фəрһад ола билмəз ки, Аслан кими гардашына мүһəггəр бир мəблəғи верəндə үрəјинə белə чиркин хəјаллар кəтирсин. Билирəм, инди сизин үрəјинизə кəлир ки, бу сајаг гардашымыз олсајды, чанымызы ондан əсиркəмəјиб, гул кими габағында ишлəјиб, гиблə јеринə она сəчдə едəрдик. Амма јенə, мəнчə, бу да сəһвдир. Фəрһад үмуми ганундан бир о гəдəр дə узаг дејил. Мəкəр бизим һамымызын да олмаса, чохумузун евиндə гејри адлар алтында ејнилə бир Аслан јохмудур?! Бəли, тəбиəт һəмишə Аслан кими јүксəк руһлу, пак вə саф үрəкли мүчаһидлəр јетирир. Амма биз онун мүрур илə елəдиклəри фəдакарлығы анчаг өлəн вахт дүшүнəр вə бир аздан сонра ону унударыг, зəннимизчə, Фəрһад кəлəчəкдə алчаг тəб'лијини зүһурə вермəсəјди, үмуми ганундан чох да узаглашмазды вə тамам күчүмлə өз гəһрəманымы мүдафиə едиб мəзəммəт олунмасына јол вермəзди. Амма əфсус ки, Фəрһад алчаг тəб'лијиндə бир гəдəр үмумијјəтдəн ирəлидəди.

Бəли, Асланкилин еви Күлзарын чамали-диларазы илə мүзəјјəн едилмишди. Күлзар азадə бир гуш кими, күн-күндəн көзəллəширди. Инди Аслан да ишлəјирди, Фəрһад да. Онлар һеч бир шејдəн чəтинлик чəкмирди. Она көрə Күлзар да гејдсиз, фикирсиз јашајыр, һəмишə јени, көзəл палтарлар кејирди. Күлзарын сəрв кими уча боју, шух јериши, аһу кими сүзкүн бахышы һəр бахaны мəфтун едирди.

Тəбиидир ки, Аслан арвадыны Фəрһаддан кизлəтмəзди, зира ону өзү билирди. Фəрһад да Күлзара һеч фикир вермəзди. Һəрдəн нəзəри Күлзарын наз илə сүзүлəн ири, гара көзлəринə саташанда, үрəји јериндəн ојнајыб тез нəзəрини башга јана дөндəрəрди. Фəрһад көзəл вə чаван бир оғлан олса да, Күлзар она ајры бир нəзəрлə бахмырды. Нə сəбəбə дə бахсын ки, мүсəлманларда алчаг тəб'лик ола билмəз ки, өз гардашынын арвадына бачы нəзəриндəн башга гејри бир көзлə бахсын.

Јаваш-јаваш јај кəлди. Мəхлуг бағлара көчдү. Фəрһадкил дə бағa көчдүлəр. Күлзар өз гуллугчусу илə бағда, Аслан илə Фəрһад шəһəрдə өз ишлəриндə олурдулар. Арабир һəрəси бир нечə күнлүјə бағa кедиб, јенə дə гајыдырды.

Јајын орта ајы иди. Фəрһад истидəн дајана билмəјиб бағa кетди. Аслан шəһəрдə галды. Көзəл јај кечəси иди. Һава сакитди. Ај чыхыб бүтүн алəми мүзəјјəн бир зија илə мүнəввəр етмишди. Бағда олан мејнəлəр өз јарпаглары илə јумшаг гумун үстүнү өртмүшдү. Тəбиəт олдугча көзəл бир мəнзəрə алмышды. Күлзар ипəк бир көјнəк кејмиш, дөшүнү ачмыш вə кечəнин лəтафəтиндəн мəфтун олараг, бағын ичиндə зəриф јарпаглар арасында бир гуш мисалы һəзин бир һалда кəзиширди. Узун, шəвə сачлары кəлинлəрə мəхсус шух чијинлəрини гара булуд кими бүрүмүш вə əсəн хəфиф күлəкдəн арабир лəпəлəнирди. Һава көзəл олдуғундан Күлзарын јанаглары даһа да хошрəнк олуб дуру-ал бир рəнк алмышды. Зəриф лəблəри, бир лалə кими јанырды. Фəрһад да кечəнин көзəллијиндəн һəзз алараг бир мејнəнин алтында, јумшаг гумун үстүндə узанмышды. Күлзар бағын ичиндə кəзишиб Фəрһадын јанына чатды. Бурадан даһа кечмəјиб Фəрһадын јанында отурду вə гуллугчуја деди ки, бағын ичинə онлара чај кəтирсин. О саат гуллугчу чај кəтирди.

Ајдынлыг, сакит јај кечəси, јумшаг гумун үстү зə-

риф, јашыл јарпаглара бүрүнмүш, һәр јандан үзүм салхымлары салланмыш, бир тәрәфдә дә чај, белә фөвгәл'адә ләтиф бир мәнзәрә! Күлзар илә Фәрһад сөһбәт едирдиләр. Күлзарын тәбии олараг наз илә кәсмә-кәсмә данышмасы вә данышдыгча көзәлләрә мәхсус олан бир төврлә көзләрини сүзүб өзүнү әзмәси, Фәрһады, сә'јинә бахмајараг аз галырды биһуш етсин. Һәрдән Фәрһадын көзү Күлзарын лалә кими гызармыш јанагларына саташанда онун үрәјиндә бир һисс ојанырды, амма јенә Аслан јадына дүшүб көзүнү гејри бир тәрәфә дөндәрирди. Онун үрәјиндә ики һисс бир-бирилә мүбаризә едирди: көзәллик вә ләтафәт арасында Күлзара гаршы јаранмыш мәһәббәт, бир дә, гардашлыг вәзифәси.

Бир дәфә чај ичдиләр. Дүбарә чај кәлди. Фәрһад артыг, демәк олар ки, биһуш бир һалда иди. Күлзар да өзүнү белә һисс едирди. Хәлвәт, сәссиз бағчи. Јарпаглар арасы. Ајдынлыг кечә. Шух вә һәвәсли бир гыз, јанында көзәл бир оғлан. Күлзар һәрдән ири көзләрини Фәрһадын чаванлыг шәһди илә ләбаләб олан көзәл үзүнә дикиб бахырды. Бир тәрәфдән әринин фикри, дикәр тәрәфдән Фәрһадын үрәјини билмәдији үчүн, онун горхусу, о бири тәрәфдән дә шухлуг вә һәвәс. Онлар бир гәдәр бу һалда сөһбәт етдиләр. Әтрафда сәс јохду. Анчаг арабир илбизләр бир-биринә сәс вериб фит чалырды. Хәфиф бир күләк арабир дилавиз рајиһәсилә инсанын үрәјини охшајырды. Будур, меһ вуруб Күлзарын сачларыны титрәдәрәк, Фәрһадын үзүнә сәпди. Фәрһад јумшаг кәлин сачларынын үзүнә тохундуғундан билмәррә мәст олуб, сачларын әтриндән мөвчудијјәти јадындан чыхды. Күлзар, тез вәһши аһулар кими, башынын һәрәкәти илә

сачларыны чијинләринә атды. Фәрһад көзләрини галдырыб Күлзарын гырмызы јанагларына дикди. Күлзарын јанаглары елә бил ки, јанырды, зәриф додагларында бир мүәјјән тәбәссүм, ири көзләриндә бир нишанеји-ешг вә һәвәс көрүнүрдү. Фәрһад өзүнү сахлаја билмәјиб, үрәкдән бир аһ чәкди. Күлзар:

— Ох, Фәрһад, — деди,— белә көзәл бир мәнзәрәјә тамаша едән инсан да аһ чәкәрми?

— Бәли, доғрудан да, сизин исбати-вүчудунузла даһа да көзәлләшән тәбиәт мүтләг мәни аһ чәкмәјә мәчбур етди.

— Мәним олмағымла тәбиәт әсла көзәлләшмир, хәта едирсиниз. Мән зәнн едирәм ки, мәнсиз тәбиәт даһа көзәл олар, — дејә Күлзар наз илә күлүмсәди.

— Јох, тәбиәт нә гәдәр көзәлсә дә, лакин сиз ондан даһа көзәлсиниз.

Күлзар көзләрини сүзүб деди:

— Сиз аллаһ, Фәрһад, мәнә күлмәјин. Мән нә гәдәр көзәл олсам да, сиздән көзәл ола билмәрәм ки, бир бахышла көзләриниз инсаны мәфтун едир.

Фәрһад Күлзарын фикрини анлајыб деди:

— Ох, мән чох шад олуб өзүмү хошбәхт һесаб едирәм. Әкәр сиз мәнә мәфтун олсајдыныз... — Фәрһад пешман олмуш кими диксинди, — јә'ни ону демәк истәјирәм ки, мәнә һеч кәс мәфтун олмаз.

Күлзар ешг вә һәвәсин һәсрәтиндән өзүнү тамамилә итириб, бир әлини Фәрһадын дизи үстә вә бир әлини о бири тәрәфә узадыб јерә узанды:

— Ах, бу күн о гәдәр кәзмишәм ки, лап јорулмушам.

Күлзар әлини Фәрһадын дизи үстә гојанда санки, Фәрһадын бәдәнинә електрик гүввәси кечди, Фәрһад тез Күлзарын голун галдырыб үзүнә тәрәф апардыгда,

Күлзар ишвә илә галхыб көзләрини сүзду, Фәрһадын үзүнә бахды. Онун көзләриндә бир тәбәссүм парлады. Фәрһад Күлзарын әлини биихтијар додагларына апарды. Күлзар әсла мүманиәт етмәди. Назла күләрәк:

— Ох, Фәрһад, динч дајан, — дејә башыны Фәрһадын чијнинә гојду.

Фәрһад һуша кәлмиш кими, тез әлини чәкди. Амма Күлзарын башыны өз чијниндә вә јумшаг јанагларыны үзүнә јапышмыш көрәндә даһа дајана билмәди. Күлзарын тәбәссүмләрлә ојнајан көзләринә бир дә бахыб һәр ики голуну онун бојнуна салараг, ганы ахачаг гәдәр зәриф олан додагларыны өз додагларына сыхды. Күлзар исә, һәвәс вә ешгдән биһуш бир һалда өзүнү Фәрһадын ағушуна атды...

Хәјанәт! Икитәрәфли бир хәјанәт! Бәли, бу кәрдишин мәл'унанә һәрәкәти! Зәннимчә, Фәрһад кими һәрис вә мә'лун бир инсандан белә бир хәјанәтин баш вермәсини көзләмәк имкан харичиндә дејилди. Биз Фәрһады чохдан танıјырыг вә онун белә бир хәјанәтини көрәндә бизә тәәччүб кәлмир. Амма, Аслан, о зәһмәткеш вә мәрһәмәтли инсан, о инсан сурәтиндә көјдән енмиш мәләк, Фәрһадын хәбислијини билмәдији үчүн вә она башга бир нәзәрлә бахдығы үчүн мин нәфәр дә анд ичсәјди, белә бир ишә инанардымы? Әсла! Аслан елмли дејилди, амма инсанијјәтин там мә'насилә ахырынчы пилләсинә јетишмишди вә һамыны өзү кими зәнн едирди. Һәтта Фәрһад охумуш олдуғу үчүн ону өзүндән даһа мәрһәмәтли, инсанијјәтпәрвәр вә сафдил әдд едирди. Одур ки, Фәрһадын белә бир хәјанәт едәчәјини ағлына да кәтирмирди.

Мә'лумдур ки, Фәрһад гардашындан елмли вә билкли иди. Аслан мәрһәмәтли вә әхлагы дүзкүн бир

шәхс иди. Һәмишә тәчрүбә олунса көрүнәр ки, инсан, ола биләр ки, зијалы олсун, мәдәни олсун вә бунунла белә позғун бир әхлага малик олсун. Инсан, ола биләр ки, агил олсун, әглән вә фәһмән мүкәммәл олсун, лакин әхлагы позғун олсун. Дәрин бир ағла малик олан, елм вә билик саһиби олан бир шәхсә демәк олмаз ки, һөкмән бу шәхс әхлагән вә виҹданән дүзкүндүр. Ола биләр ки, инсан агил вә биликли олсун, амма өз әгл вә билијини пислик тәрәфинә чевирсин. Азмы агил вар, оғурлуға вә хәјанәтә иришиб өз ити ағлыны өзү үчүн бир аләт едиб ондан суи-истифадә едир?! Әксәрән дә беләдир. Бүтүн агил вә алим инсанларын чохусу өзү нәшр етдији гануна өзү риајәт етмир, халга көстәрдији јолла өзү кетмир, бурузә чыхардығы вә халга төвсијә етдији бир мәсләкә өзү бојун әјмир. Ону демәк истәјирәм ки, инсан ола биләр ағыллы, елмли, биликли олсун, амма инсан олмасын. Әкси дә ола биләр: елмсиз,биликсиз вә чох да дәрин бир ағыла малик олмајан бир шәхс Аслан кими олсун. Бир кәлмә, алим олмаг асандыр, инсан олмаг чәтин! Охујуб Фәрһад кими вичдансыз бир мүһәндис олмаг асандыр, амма Аслан кими инсан олмаг чәтиндир.

Бир нечә күндән сонра Асланкил шәһәрә көчдүләр. Артыг Күлзар Асланы көрмәк истәмирди. Бүтүн фикри, зикри Фәрһадда иди. Фәрһад да бир төврлә Асланы евдән рәдд етмәк истәјирди ки, Күлзар илә вахт кечирмәјә даһа кениш бир фүрсәт тапсын. Бу аралыг бичарә Зүлејха да Әскәрин зүлмүнә дөзә билмәјиб өз гардашынын евинә кәлди. Ону демәк кәрәк ки, Әскәр Зүлејханы әсла дөјмәзди, сөјмәзди, амма елә мүамилә едәрди ки,бу, дөјмәкдән дә, сөјмәкдән дә бәдтәр иди. Чох олурду ки, һәфтәләрлә евә кәлмирди. Бир дәфә гоншулуғунда олан ики нәфәр арвад (ки, Зүлеј-

ха онлары өзүндән чох истәјирди) Зүлејхакилә гонаг кәлмишди. Зүлејха чох шад олуб онлары меһманнәвазлыгла гәбул етди. Нечә олдуса, ханымын балача оғлу Әскәрин стол үстүндә олан кағызына тохунду. Бундан өтрү Әскәрин әсәби мәчазлығы чушә кәлиб, дәрһал ханымлары евдән говду. Бу, Зүлејха үчүн өлүмдән бетәр дејилдими?! Бундан сәрфи-нәзәр, Әскәр башга бир јердә пул удузар, лакин ачығыны Зүлејхадан аларды. Одур ки, Зүлејха чәкдији мәшәггәтләрдән чана кәлиб өз гардашларынын евинә пәнаһ кәтирди. Аслан Зүлејханы чох шадлыгла гаршылајыб, үзүндән өпәрәк деди:

— Горхма, бачым, билирәм чохдан әзаб ичиндәсән, амма инди шүкүр олсун аллаһа ки, бизим дә ишләримиз чох јахшыдыр. Мән ајда јүз маната кими газанырам. Фәрһад да үч јүз манат алыр, мәкәр биз өлмүшүк ки, сән әзаб вә мәшәггәт чәкәсән! Ејби јохдур, һәмишә гардашларын евиндә бөјүксән. Анам өләндә сәни мәнә тапшырыб, мән дә разы ола билмәрәм ки, сәнә бир кәлмә ағыр сөз дејилсин.

Доғрудан да, Аслан бачысына бир күл гәдәр дә ағырлыг дүшмәсинә разы дејилди. Амма Фәрһад да буну истәјирдими? Јох. Мә'лумдур ки, Зүлејха евдә оланда Фәрһад Күлзара јавуг дүшә билмәјәчәкди. Одур ки, Зүлејханын евдә олмасына разы ола билмәзди.

Зүлејха ики күн гардашларынын евиндә галандан сонра Фәрһад мүтләг кери гајытмағыны тәләб етди вә Зүлејханын мәлул-мәлул бахан ала көзләриндән баһар булуду кими јаш төкүлмәсинә бахмајараг, мәчбурән Әскәрин евинә көндәрди. Бу ишә Аслан нә гәдәр үрәкдән мүәззәб олдуса да, бир шеј едә билмәди, зира о, Фәрһады да чох истәјирди. Һәтта о гәдәр истәјирди ки, әкәр бир шәхс Фәрһадын адына онун чаны-

ны истәсәјди, јәгинән ки, Аслан әсиркәмәзди. Бу мәһәббәтлә Аслан Фәрһадын хәјанәтини хәјалына белә кәтирә биләрдими?

Ахшам вахты Фәрһад илә Күлзар хәлвәт евдә отуруб бир-биринә өз мәһәббәтләрини тәшриһ едирдиләр. Һәр ики хәбис, өз хаинанә вә чиркин мәһәббәтләрини јек-дикәринә сөјләјирди; бу хаинанә мәһәббәтин ән дәрин бир јериндә, бир заманда ки, Күлзарын назик бели Фәрһадын голлары арасында вә додаглары Фәрһадын додагларына сыхылмыш иди, Аслан гапыны ачыб ичәри кирди. Санки бүтүн ев Асланын башына фырланды. көзләри гаралды, бүтүн ә'засы ләрзәјә дүшүб титрәмәјә башлады.

— Фәрһад, — деди,— илләрлә чәкдијим зәһмәтләр унудулдуса, бары гардашлыг вәзифәси... Ох, Фәрһад, мәнә хәјанәт...

Бу иш Асланын зәиф әсәбләрини елә титрәтди ки, биһуш олуб јерә јыхылды. Фәрһад бир дә Асланын үзүнә баха билмәјәчәјиндән кејиниб евдән кетди. Күлзар артыг өз чаны үчүн горхурду; зира мүсәлманлар һәмишә белә бир хәјанәти вә тәһгираты ган илә јујурлар. Күлзар өз евләринә кетмәјә дә горхурду, чүнки атасы вә гардашы бу ишдән һали олсајдылар, ону өлдүрәрдиләр. О, һара кедәчәјини, нә едәчәјини фикирләширди. Бу һалда Аслан һушә кәлди вә Күлзара тәрәф кәлдикдә Күлзар чанынын һөвлүндән стәканда олан карбола кислотасыны гапыб Асланын үзүнә атды. Бу әчза гуллугчу нахош оланда алынмышды вә тәбиб төвсијә етмишди, мәбада бу әчза үзүнүзә вә көзүнүзә дәјсин, бу, инсанын әтини јандырар, көзүнә төкүлсә, кор едәр. Күлзар өз чанынын һөвлүндән белә мүдһиш бир әчзаны көтүрүб, өмрүндә бир дәгигә раһатлыг билмәјән Асланын көзләринә атды.

Әввəл Асланын көзлəри чызылдады. Аслан буна бахмаjараг һөвлнак Күлзарын далынча jериди. Күлзар евə кириб гапыны бағлады. Аслан бир гəдəр чалышдыгдан сонра даһа дурмаг мүмкүн олмадығыны һисс етди; көзлəриндəн елə бир санчы галхды ки, дəрəҹəсини көстəрмəк габил деjил, санки бир күрə од онун көзлəринин ичинə төкүлүб jанырды. Аслан көзлəри jумулу чалышырды ки, тез өзүнү һəкимə jетирсин. Амма каһ бу дивара, каһ о дивара тохунурду. Ахырда гуллугчу онун əлиндəн тутуб баjыра чыхарды вə Асланын хаһишинə көрə бир фаjтон чағырыб ону миндирди. Аслан һəкимə кедиб мəғшуш бир һалда jалварды ки, она көмəк етсин. Һəким тез Асланын көзлəрини jуду, дəрман төкдү. Аслан бир jандан өмрүнү jолунда сəрф етдиjи бир шəхсин хəjанəти тə'сириндəн, бир jандан да көзлəринин санчысындан зарзар ағлаjырды.

Фəрһад һəмин күн өзүнə узаг бир jердə ев тутуб, аһəстəчə бир арвад көндəриб Күлзары гуртармаг үчүн өз jанына апартдырды. Һеч кəс билмəди ки, Күлзар һара кетди. Атасы вə гардашы ону нə гəдəр ахтардыларса, тапа билмəдилəр.

Зүлеjха гардашына үз верəн бəдбəхтлиjи ешидиб тез өзүнү гардашына jетирди; гардашыны көзлəри бағлы хəстəхана либасында көрəндə аз галды ки, бағры чатласын. Өзүнү гардашынын үстүнə атыб:

— Аһ, гардаш, ахыр гоза сəни нə бəлалара салды!.. Ҹан, əзиз гардашым!— деjə ағламаға башлады.

Аслан бачысынын сəсини ешитчəк галхыб көзлəрини ачмаг истəди, амма мүмкүн олмады. Көзлəри jумулу, əлини доландырыб голларыны бачысынын боjнуна салды:

— Аһ, бачы, көрүрсəнми мəнə нəлəр едирлəр!...— деjə ағламагдан ахыб бачысынын гучағына jыхылды.

Алты аj Аслан хəстəханалар күнчүндə чүрүjүб, олан-олмаз пулларыны һəкимлəрə верди. Амма көзлəри бир дə күнəшин зəррин шуаларыны көрə билмəди: көзлəри əт кəтириб көз пəрдəлəринин габағыны өртдү. Һəкимлəр нə гəдəр чалышдыларса, һеч бир нөвлə Асланын көзлəрини һəмин əтлəрдəн хилас едиб сағалда билмəдилəр. Инди Асланын үрəjиндə һеч бир шеj jох иди, анчаг кечə-күндүз аллаһа jалварыб, бары бир көзүнə зəиф дə олса ишыг кəлмəсини тəмəнна едирди. Амма, əфсус!.. Заман доланыр, лакин Асланын көзлəринə ишыг кəлмирди. Ахырда Аслан бир тəрəфдəн тамам пулларыны гуртардығындан, дикəр тəрəфдəн дə, көзлəринин сағалмамасындан наүмид олуб һəкимлəрдəн əл чəкəрəк, өз евинə гаjытды. Көз jох, бир jердəн кəлир jох, бу гəдəр дəрд, гүссə, фикир-хəjалат, евдə тəк бир һəмдəм jох... Инди Аслан аллаһдан анчаг өлүм истəjирди.

Зүлеjха тез-тез кəлиб Аслана баш чəкирди. О да дəрддəн лап сыныхмышды, көзлəри чухура дүшмүш, jанаглары саралмышды.

Әскəр, Асланын бу фəлакəтини ешидиб, нə гəдəр ону көрмəк истəмирдисə дə, инди она рəһми кəлирди, Зүлеjханын һəр вахт Аслана баш чəкиб она муавинəт етмəсинə мане олмаjырды. Зүлеjха гардашынын тəк евдə галыб даһа да гүссə етдиjини вə күндəн-күнə зəифлəдиjини көрүб, хəлвəт евдə бағры чатламасын деjə, Әскəрə jалварды ки, Асланын евлəринə кəлмəсинə разы олсун.

— Әскəр, əзизим, ола билəр ки, мəни севмəjəсəн, амма нечə олса мəн сəнин өврəтинəм, бары оғлумузун хатири үчүн бу бир кəлмə сөзүмү гəбул елə: гоj

Аслан кәлиб евимиздә галсын. Әскәр, башына дөнүм...

Әскәр хаһ-нахаһ Зүлејхаја ихтијар верди. О күндән Зүлејха өз гардашыны кәтириб јанында сакин еләди. Анчаг Аслан даһа әввәлки адам дејилди. Кечәләри о, ағыр јухулар көрүрдү, Бичарә, һөвлнак ајаға галхыб бағырыр, ганлы јашлар арасындан дејирди: «Ох, хаин гардаш, мәнә хәјанәт, мәнә зүлм... Мән өмрүмү сәнин јолунда сәрф етдим, буму ахырынчы мүкафат?!».

Зүлејханын балача оғлу Камиллә о, бир төвр күнүнү кечирирди. Амма Әскәр даима дејинир, бир иш олчаг гышгырыр, бағырыр, һеч шеј үстә Зүлејханы сөјүр, инчидирди. Аслан бунлары ешидирди, бачысынын бу гәдәр әзаб чәкдијини көрәндә руһу инчијирди. Лакин нә етмәли иди?! Пуллар гуртарыб, көз јох, доланачаг јох, мәчбурән сәбр етмәли иди. Бичарә зәифләмишди, гырышыг үзүнү түк басмышды, кәдәравәр бир көркәм алмышды. Камил даима Асланын јанында отурур, Аслан онун үчүн нағыл данышыб күлдүрүрдү. Камил исә Асланы үрәкдән севирди. Бир дәфә Әскәр чај ичәндә Аслан көзү јумулу кәлиб бирдән чаја тохунду. Чај Әскәрин үстүнә дағылды. Әскәр бундан тәнкә кәләрәк, о саат јериндән дуруб Асланын үзүнә бир силлә вурду. Аслан бир сөз демәјиб ағламаға башлады вә әлини көјә галдырыб деди:

— Пәрвәрдикара мән нә бәд әмәлдә олмушдум ки, мәни бу гәдәр зүлмә дүчар еләдин?..

Әскәр буну көрүб:

— Евимдә галдығын бәс дејил, һәлә бир мәни гарғыјырсан да,—дејиб Асландан евдән кетмәсини тәләб етди. Зүлејха нә гәдәр јалвардыса, мүмкүн олмады. Әскәр Зүлејханын да јалвармасындан тәнкә кәлиб, ондан да еви тәрк етмәји тәләб етди. Зүлејха пешман гардашынын әлиндән тутуб, бачы-гардаш ағлаја-ағлаја өз көһнә евләринә кәлдиләр.

Аслан күн-күндән зәифләјирди. Зүлејха да һәр күн ағлајыр, Фәрһады гарғыјырды ки, нә үчүн онлары бу гәдәр бәлаја салды. Һәрдән Зүлејха Камили күчәдә көрүр, бағрына басыб ағлајырды. Залым Әскәр ананы өз баласындан ајырдығы бәс дејил, Камили анасынын јанына кетмәјә дә гојмурду.

Аслан бүтүн олан-олмазыны хәрчләмишди. Зүлејха һәрдән ев шејләриндән сатыб хәрчләјирди. Фәрһад исә өзүнү Күлзарла бир хәлвәтә чәкиб раһат јашајырды. Фәрһад арабир күчәдә көрүнүрдүсә дә, амма Күлзарын һарада олдуғуну һеч кәс билмирди. Фәрһад гуллугдан чыханда даһа бир јана әјләнмәјир, тез евә гајыдырды. Күлзар исә горхудан әсла бајыра чыхмырды. Бир дәфә гары арвад Күлзарын анасыкилә кәлиб сөһбәт арасында бирдән чашыб деди:

— Дүнән Күлзар ханымкилдә идим, Фәрһад да...— Бирдән ишин кизлин олдуғуну дүшүнүб сәсини кәсди. Күлзарын гардашы буну ешитчәк тез гарыдан тәләб етди ки, Күлзарын јерини десин. Гары әввәл демәк истәмәди. Амма Әһмәд өлүм тәһдидилә она дедиртдирди. Бу нечә вахтда Әһмәд бачысынын беләә намуссузлуғундан нараһат олуб даим интигам гәсдилә ону ахтарырды. Бачысынын хәјанәтиндән зәлаләтә дүшмүш Аслана тез-тез баш чәкирди вә она аз да олса шеј алыб апарырды. Күлзарын сорағын алчаг Әһмәд чох шадланды, бу кечә нә сајаг олса үстләринә атылан бәднамлығы бачысынын ганы илә јумаға гәрар верди.

Гары буну көрүб тез Күлзаркилә кәлди, әһвалаты Күлзара сөјләди. Күлзар да тез Фәрһада деди. Кечә Фәрһад әһвалаты хәфијјә полисинә хәбәр верди. Он-

лар да бир дәстә кәлиб пусгуда дајандылар. Кечәдән бир гәдәр кечмиш Әһмәд әлиндә бычаг Күлзаркилин евинә кәлди. Јавашча өзүнү һазырлајыб гапыны дөјдү. Бу һалда хәфијјәчиләрдән бири гапыны ачды. Әһмәд ичәри кирчәк дөрд тәрәфдән ону бүрүдүләр. Әһвалаты баша дүшән Әһмәд тез кери дөнду. Бајырда онунла үз-үзә кәлән хәфијјәчини көрүб, гачмаға јол олмадығы үчүн, әлиндәки бычағы онун үрәјинә санчды. Полис нәфәри јыхылды. О бириләр тез јүјүрүб Әһмәди тутдулар. Бу анда онун үзү бир јердә дуран Күлзар илә Фәрһада саташды, һирсиндән башы һәрләнди.

— Бинамус бачы, намуссуз гардаш, һеч тәләсмәјин, нә гәдәр мән һәјатда варам ләкәдар едилмиш намусумун интигамыны сиздән алачағам. Әкәр интигам алмамыш өләрсәм, гој хәлајиг десин ки, намусу ләкәләнмиш бир бинамус дүнјадан кетди.

Әһмәди бирбаш һәбсханаја апардылар. Инди Күлзар илә Фәрһад һеч кәсдән горхмурду. Бир Әһмәд иди, о да һәбсханаја дүшдү. Һөкумәт адамыны өлдүрдүјү үчүн нечә ил һәбсханада јатачагды. Амма онлары вичдан һәмишә нараһат едирди. Бир шадлыг вахтында Аслан јадларына дүшүр, һәр икисинин рәнки саралыб сусталырды.

Камил он ики јашында иди —мәктәбә кедирди.

Аслан илә Зүлејха мин үсрәт илә доланырдылар. Камил кизлиндән онларын јанына кәлирди. Аслан начар галыб еви сатды. Гејри шејләриндән дә чох галмамышды. Јаваш-јаваш һәр шеј гуртарырды. Зүлејха доланмағын мүмкүн олмадығыны көрүб бир евдә гуллугчу дајанды. Һәр ахшам гардашынын јанына кәлирди.

Әскәр дә өзүнә бир арвад алмышды. Арвад Камили инчитдијиндән Камил гүссә едирди, һәр күн хәлвәти анасынын јанына кәлирди. Атасындан алдығы хәрчлији кизлин анасына верирди, һәрдән дә анасынын ағладығыны көрүб дејирди.

— Ағлама, ана, мәктәби гуртаран кими сәни һәр дәрддән хилас едәчәјәм, һәлә инди мән дә атамын әлинә бахырам.

Аслан лап тагәтдән дүшмүшдү. Даһа тәрпәнә билмирди. Зүлејха мин әзабла ону сахлајырды. Бир күн о да нахошлады.

Онлар күнләрлә евдә ач галдылар. Аслан о јанбу јаны ахтарыб тапдығы төр-төкүнтүдән бачысына верирди, өзү јемирди; һәтта начар галыб утана-утана диләнмәјә мәчбур олду. Бир дәфә ахшам вахты Фәрһад јол илә кедәндә диләнчијә пул вермәк истәдикдә бирдән һөвлнак кери атылды, бу сифәтдән дөнмүш зәиф диләнчини таныды, — о, өмрүнү гардаш јолунда сәрф едән Аслан иди. Тез бир бешлик вериб, әтрафа бахараг гачыб кетди.

О кечә Фәрһад хәјалатдан јата билмәди. Зүлејха һәлә нахош иди. Гоншу арвад онлар үчүн бир чөрәк кәтирди. Аслан она тәшәккүр едәндә, арвад аһ чәкиб деди:

— Аллаһ белә гардаша ләʼнәт еләсин ки, сәни бу бәлаја салды, ел арасында рүсвај еләди. Инди сәнин һалындан һеч хәбәр дә тутмур. Һәлә үч күн бундан габаг бир оғлу да олуб.

Аслан буну ешитчәк тез ајаға галхды, лакин зәифликдән өзүнү сахлаја билмәјиб јыхылды, бир дә галхды:

— Аһ, хаин гардаш, — деди, — аһ, чан анам! Мән әһдимә вәфа етдим, оғлуну сахладым... Даһа таб кәтирә билмирәм...

Гоншу арвад кетди.

Зүлејха Асланын һалыны пис көрүб, тез јериндән дурду:

— Гардаш, — деди,— һеч фикир еләмә. Аллаһ өзү онлара чәза верәр.

Аслан деди:

— Јох, бачы, даһа бәсдир. Мән бу гәдәр әзабла дүнјада галдым, сәнә дә әзаб вердим. Инди мән кедирәм... анамын јанына... Сәндән чох разыјам. Анама дејәрәм ки, бир Зүлејха сәнин сөзләринә әмәл етди. Мәни һалал ет, бачым, — дејә јерә јыхылыб өлдү.

Зүлејха өзү нахош, билмирди ки, нә етсин. Билмәррә өзүнү итирмишди. Анасы јадикар гојдуғу өртүјү чыхарыб Асланын үзүнә сәрди. Пул јох иди ки, ону дәфн етдирсин. Гоншулар јығылдылар. Зүлејха биихтијар ајаға галхыб Фәрһадкилин евинә кетди ки, хәјанәтин нәтиҹәсини она билдирсин. Ичәри кирчәк, Күлзар илләрдән бәри көрмәдији вә көрмәк истәмәдији Зүлејханы көрүб бурада бир иш вар ки, бу бизә кәлиб, дејә тез онун бајыра чыхмасыны тәләб етди. Зүлејха бу ишдән даһа да гејзә кәлиб:

— Гардашымын евидир, кәлмишәм, сәнә нә вар,— дедикдә, Күлзар гуллугчуја һим еләди ки, Зүлејханы бајыра чыхартсын. Гуллугчу Зүлејханы итәләјиб бајыра чыхартды. Зүлејха гапыја сөјкәниб ағламаға башлады.

— Аһ, нә сәбәбә әзиз гардашымын интигамыны хаин бир гардашдан алмајым,—дејә јахында олан аптек магазининә кедиб, бир аз зәһәр истәди. Аптекчи Зүлејханын һалыны көрүб: «өзүнү өлдүрмәк истәјир» дејә вермәди. Зүлејха јалвармаға башлады. Ахырда аптекчинин она јазығы кәлиб, үстүндә зәһәр ады јазылмыш бир шүшәјә бир гәдәр күлаб төкүб она верди. Зүлејха јаваш-јаваш Күлзаркилә кәлиб хөрәк отағына кирди вә шам етмәк үчүн һазырланмыш габлара бир гәдәр зәһәр төкмәк истәдикдә, Фәрһад гапыны ачыб ичәри кирди. Шүшәни онун әлиндән алыб үстүндә зәһәр адыны көрчәк чығырыб деди:

— Мәними зәһәрләмәк истәјирсән?!

— Сәни зәһәрләмәк истәјирәм! Сәни!

Фәрһад Зүлејханын боғазындан јапышыб стол үстүнә јыхды вә бир вахт бурахды ки, Зүлејха өлмүшдү. Фәрһад бачысынын таппылты илә јерә дәјдијини көрүб өзүнү итирди вә титрәмәјә башлады. Бачысына рәһми кәлди, тез јүјүрүб ону гучаглады вә титрәк әлләри илә ону тәрпәтди, өлдүјүнү билиб галхды, далы-далы отагдан чыхды. Сабаһысы гәзетләрдә јазылды ки, мәшһур мүһәндис Фәрһадын бачысы Зүлејха зәһәр ичиб өзүнү өлдүрмүшдүр.

Камил буну ешитчәк тез мәһәлли һадисәјә кәлди. Шүшәнин үстүндә аптекин адыны охујуб тез аптекчинин јанына кетди ки:

— Нә һагла анама зәһәр сатмышсыныз?

Аптекчи мә'лум етди ки:

— Мәним она јазығым кәлдији үчүн зәһәр әвәзинә, күлаб вермишәм.

Камил буну ешитчәк һәким көтүрүб ора кетди. Һәким, Зүлејханын чәназәсинә бахыб деди ки:

— Бу, зәһәрлә өлмәјиб, буну боғублар. Һәлә боғазында да бә'зи нишанлар галыбдыр.

Зүлејханын боғазындакы нишанын Фәрһадын мүрәккәбиндән олдуғуну сүбут етдиләр. Камил бу мә'луматы вә орада иштирак едән шәхсләрин адыны јазыб сандығында кизләтди.

Ики бәдбәхти, ики бәдбәхт бачы-гардашы бир күндә мәзара тапшырдылар.

Фәрһад бир гәдәр пул хәрчләјәрәк өзүнү гуртарды.

Лакин инсанлар мәһкәмәсиндән өзүнү пул илә хилас едән Фәрһад, вичдан вә һәја мәһкәмәсиндән дә өзүнү хилас едә биләрдими? Һејһат!..

Һәја вә вичдан Фәрһады ичиндән бир вәһши кими чејнәјир, ити чәнкәлли бир пәләнк кими ону дидирди. Фәрһад һара кедирсә, бу һал ону тә'гиб едирди. Нә гәдәр шад вә фәрәһ-әфза бир јердә олса, Фәрһад бир дәгигә асудә гала билмирди. Шадлығын ән дәрин бир јериндә, залым әлләри илә Зүлејханын зәриф боғазындан јапышдығы көзүнүн габағына кәлирди. Фәрһад дәрһал һөвлнак кери чәкилир, чырпынмаға башлајырды, адамлар онун башына јығылырды. Фәрһад бир аздан сонра јенә ајылырды. Бу бир дәфә олмады. Чамаат Фәрһадын дәли олдуғуну зәнн етди. Доғрудан да, Фәрһад даима әзаб ичиндә иди; о, сифәтдән дә дөнмүшдү; һәмишә тутгун, мүтәфәккир вә гәмли иди; һеч үзү ачылмырды. Тутдуғу ишләр хәјалындан кечәндә өз-өзүнә дејирди: «Аһ, бу гәдәр дә вәһшилик олармы ки, мән етдим! Бу нә вичдансызлыгды! Һәјатыны јолумда сәрф едән әзиз гардашымы күнәшин зијасындан мәһрум едиб, саиллијә гәдәр ендирдим. Јадымдадыр о кечә... Бүтүн аләми гаранлыг, һүзн, кәдәр бүрүмүшдү, мән јолла кедирдим, көрдүм ики көздән кор олан гардашым әлләрини ачыб јалварыр: «Дин гардашлары, мәнә көмәк един, аллаһ сизи мәним кими зәлил етмәсин!». Аһ, өз бачымы мән залым, мән вәһши өз әлимлә боғуб өлдүрдүм... Әчәба, гијамәтдә анама нә чаваб верәчәјәм?..»

Фәрһад тамамилә өзүнү итирирди. Бир күн гәбристана кетди. Јан-јана газылмыш ики гәбрин арасында отуруб ағлады: «Аһ, бағышлајын мәни, мән сизә зүлм етдим... Бағышлајын бир күнаһкары ки, дизи үстә чөкүб сиздән үзр истәјир...» Фәгәт мәгбәрәләрдән һеч бир чаваб олмадығы үчүн кор-пешман евә гајытды. Гуллуға кедирдисә дә, көрдүјү ишләр нәзәриндән кечиркән дуруб о тәрәф-бу тәрәфә чырпынырды. Каһ да јалварыб зарылдајырды. Фәрһадын артыг ишә јарамадығыны көрүб гуллугдан ихрач етдиләр. О, тамамилә дәјишиб, үзүнү түк басмыш, башынын сачлары ағармыш, көзләри чухура дүшмүшдү; санки бир гәдәр бундан ирәли шад, мәс'уд вә мәшһур бир мүһәндис олан Фәрһад бу дејилмиш, бу анчаг бир чүнун имиш.

Һәмишә шад бир һәјат сүрмәјә адәт едән Күлзар буна давам едә билмәјиб, Фәрһада:

— Мән сәнин евиндә бу гәдәр әзаб арасында гала билмәрәм, ал, бу сәнин ушағын!—дејә балача ушағы Фәрһадын үстүнә атыб кетмәк истәдикдә, Фәрһад диггәтлә Күлзарын үзүнә бахды, зира ону көрмәк истәмәдијиндән чохдан онун үзүнә бахмамышды; о саатда, бир кечә бағда кечирдији хаинанә дәгигәләр јадына дүшүб, чәлд ајаға дурду:

— Аһ, хаин! Мәним бүтүн бу бәдбәхтлијимә, бу әзабыма сәбәб сәнсән! Сәнин хәјанәтин бизим евимизи јыхды. Бу бәс дејилмиш кими, инди гејрисинин дә евини јыхмаға кедирсән. Хаин, көрмәјәчәксәнми әмәлинин чәзасыны! Јох, сәнин нүфузун алтында бу гәдәр чинајәтә мүртәкиб олдуғум үчүн, бу гәдәр әзаба дүчар олдуғум үчүн еркән солмуш хошбәхт аиләмизин интигамыны сәндән алачағам, хаинлијинин чәзасыны өз әлимлә верәчәјәм!— Фәрһад буну дејиб Күлзарын боғазындан јапышды, боғуб ушағын үстүнә јыхды:— Көр, бу да чәза... әдаләт... мүкафат... интигам...—дејә мәчнунанә аддымларла отагдан чыхды.

Фәрһады тутуб һәбсханаја апардылар.

Бир нечә күндән сонра Камил, јурист вәзифәсиндә кәлиб, бүтүн анасы барәсиндә чәм етдији мә'луматы әдаләт мәһкәмәсинә верди, ишин тәзәдән тәһгиг едилмәсини тәләб етди.

Мүһакимә едилиркән Фәрһаддан сорушдулар:

— Сәнә иснад верирләр ки, Зүлејханы да сән боғуб өлдүрмүшсән, нә илә өзүнү сафа чыхара биләрсән?

Фәрһад әсә-әсә ајаға дуруб деди:

— Бәли, доғрудур, мән өлдүрмүшәм, мән бәдбәхт! Зүлејханы да мән өлдүрмүшәм, гардашымын да көзләринин кор олмасына мән баис олмушам. О заманлар мәним үрәјим даш кими иди. Сонра һәјатын ити пәнчәләри алтында әзилдим, дидилдим, өзүмүн бу һала дүшмәјимә сәбәб олдум. Мәндән саваj бир хаин дә варды ки, мәним бу һала дүшмәјимә, чоху о сәбәб олмушду. Амма мән ондан өз интигамымы алдым. Инди дә хаһиш едирәм ки, бачымла гардашымын интигамыны мәндән аласыныз, — дејә Фәрһад тагәтдән дүшүб јерә јыхылды.

Бир аз кечәндән сонра әдаләт мәһкәмәсинин үзвләри чыхыб, мәшһур мүһәндис Фәрһадын ијирми ил каторга чәзасына мәһкум едилдијини билдирдиләр.

Фәрһад, Зүлејха адыны ешидәндә, јенә һәмин мүдһиш дәгигәләр көзү өнүндә дурду. Дизи үстә дүшүб деди:

— Бачым, Зүлејха, бағышла мәни... Кәлирәм гара үзлә сәнин јанына... Бағышла мәни... Оһ, Зүлејха, күнаһкарам, бағышла... Еј мәндән интигам алан чаван, сәндән чох разыјам ки, мәним тез һәлак олуб әзаблардан хилас олмағыма сәбәб олдун! Бары кәл бу јахшылығына көрә үзүндән өпүм!

Камил Фәрһадын ачы һалыны көрүб, имтина етмәјиб јанына кетди.

— Мән һәмин гәтлә јетирдијин Зүлејханын оғлу, Камиләм, — деди.

Буну ешитчәк Фәрһад кери чәкилди.

— Кет, мәним әлләрим ганлыдыр, сәнин пак вә мүгәддәс бәдәнинә дәјмәсин! Анчаг гијамәт күнү анандан өз күнаһкар гардашынын әфв едилмәсини хаһиш едәрсән. Кет, әлләрини мәним напак олан бәдәнимә вурма! Чәкил... — Фәрһад әсәрәк бирдән јерә јыхылыб, руһдан ајрылды.

Ахырынчы нәфәсдә Фәрһадын ағзындан анчаг бу сөзләр ешидилди:

— Бағышла, Аслан!.. Бағышла, бачым Зүлејха!.. Кәлирәм... күнаһкарам... бағышла!

15/VII-1916.

КҮЛЗАР

Бу кечә бүтүн кәнд севинирди. Гызлар, кәлинләр севинир, ушаглар, кәнчләр, ихтијарлар севинир, бүтүн каинат белә, севинирди...

Ушагларын бағыртысы, гызларын, кәлинләрин чалғысы, јасты балабанларын ән кобуд үрәкләри охшајан һәзин инилтиси бир-биринә гарышыб, үмуми бир аһәнк јаратмыш вә һәр кәс бу шән курултунун сонсуз севинчләринә далыб кетмишди.

Бәли, бу кечә һәр кәс севинир, һәм дә онун сәадәтинә севинирди.

Јалныз о, јалныз о, бунлары көрмүр, ешитмир, гадынларын бөјүк бир курулту гопартдығы дарысгал вә јарымгаранлыг дахманын бир бучағына сыхылмыш, бүтүн бу севинчләрә дарылыр, бу шәнликләрдән сыхылыр вә ешитдији бүтүн бу күлүшләрдә, бу курултуларда мүдһиш бир фәлакәт бајгушунун горхунч сәдасыны һисс едирди.

О, бу кечә кәлин кедирди.

Там алты ајдан бәри ајрылмаз бир јолдашы олан көһнә габыглы гур'аны кичик дөшләринин арасына сыхыб: «Еј гур'ан, еј уча пәрвәрдикар, сән ки, һәр шеји билирсән, сән мәнә көмәк ол!» — дејә көз јашлары илә јыпранмыш јарпагларыны исладырды. Буну һәр

кәс көрүр, лакин ону сон заманлар даима белә тутгун көрдүкләриндән бир о гәдәр дә марагланмырларды.

Һәтта гызлардан бир нечәси марагланмыш, сорушмуш вә чаваб алмајынча, кимиси бу заваллы гызчығазын өз нишанлысыны севмәдијиндән, кимиси тәрсинә олараг, чох севдијиндән вә севинчиндән ағладығыны, кимиси дә «адәтдир», «гызлар кәлин кедәркән ағларлар»,—дејә јенидән өзләрини бу сусмаз курултуларын ағушуна атырдылар. Лакин кимсә бу өксүз јавручуғун руһуна кирә билмир, орадакы чәһәннәм кими чошан мүдһиш изтираблары, кичик вүчудуну сарсыдан, үрәјини, дујғуларыны, бир кәлмә, бүтүн варлығыны чејнәјән дәһшәт вә фәрјадлары көрә билмирди. Јалныз о өзү бунлары көрүр, һисс едир вә әски габыглы гур'аныны бағрына басараг: «Еј гур'ан, еј гур'ан саһиби, сәнә пәнаһ кәтирмишәм»,—дејә ичин-ичин ағлајыр, көз јашларыны төкүрдү...

Ох, о фәлакәтли кечә олмасајды!

Бу, он беш-он алты јашларында, орта бојлу, гара көзлү, учгун јанаглы, сарымтраг бәнизли бир гызчығазды. Алты-једди ај бундан әввәл дејәр, күләр, чалар, ојнар шух бир афәт иди. Илк бахышда бир о гәдәр дә көзәл көрүнмүрдү. Лакин бир гәдәр диггәтлә бахдыгда онда башга бир көзәллик көрмәк мүмкүндү... Бахышлары алтына дүшән һәр кәси илдырым кими санчан ири, гара көзләри, бу гара көзләр үстүндәки, инчә, узун гашлары, ганы ахачаг гәдәр гырмызы чичәк јарпаглары гәдәр зәриф, инчә вә титрәк додаглары, һәтта ағзынын бөјүклүјү илә симасы арасындакы инчә бир тәнасиб,—ону сејр едән һәр бир кәсдә анлашылмаз бир һәјәчан ојадырды.

Хүсусилә, әлиндә бир чомаг, дүнја малыны тәшкил едән ики кечисини дағдан ендирир кән, дағыныг

сачлары, ојнаг вә шух көркәми илә елә илаһи бир һеј'-әт тәшкил едирди ки, бу көзәллијә гаршы кимсә да-јанмаз. пәрәстиш етмәјә билмәзди.

Бәли, бүтүн солғунлуғуна, бүтүн нөгсанларына бахмајараг, кәнддә һәр кәс онун көзәллијини е'тираф едирди.

Күлзары, јалныз кәндин кәнчләри дејил, һәтта их-тијар кишиләри, гадынлары да севирләрди.

Та ушаглыгдан јетим галмыш Күлзар өз кор анасы илә, јохсул гардашы Асланын һимајәсиндә јашајырды. Анасынын көзләринә, — кәнд гадынларынын дедији-нә көрә — гара су енмиш иди. Она көрә Күлзар та ушаглыгдан евдә чалышмыш, зәһмәтә алышмышды.

Бир гәдәр бөјүјүнчә, јохсул евләринин бир о гәдәр дә бөјүк олмајан зәһмәти онун үчүн асанлашмышды. Артыг Күлзар даһа ағыр ишләр көрә билир, мал-гара сахлаја билир, халча-палаз тохуја билирди. Лакин јунлары олмадығындан Күлзар бә'зән гоншулары үчүн ичрәтлә чалышырды, амма бу да һәмишә олмурду. Һәр нә олса да, Күлзар вахтларыны бош кечирмир, һәр кәсин бир иши олурса она көмәк едир, бири хам-на салдымы, һаман кедиб тәбрик едир, бачардығы гә-дәр тохујур вә јардым едирди. Башга бир гоча гады-ны суја кедән көрүнчә, һаман кедиб долчасыны алыр, долдуруб кәтирирди. Бир евдә јас олдуму, ораја ке-дир, бачардығы гәдәр чалышыр вә о гәдәр сәмимијјәт көстәрирди ки, һәр кәс ону һәмин евин адамы кими билирди.

Һәр кәсә еһтирам едәр, һәр кәси севәр, һәр кәси ана, бачы, ата, гардаш кими көрәрди.

Күлзарын намуслу вә исмәтли олдуғу хүсуси бир тәрздә дилләрдә долашырды.

Кәнддә бир гыз тапылмазды ки, адына сөзләр де-јилмәсин. Биринин ајағы долашдымы, һаман әтра-фында дастан ачылыр: «Дағ-дивара дырмашыр», «Филанкәсә көз атды», «Кечә филанкәслә данышды» вә с.

Һәтта кәндин ән зәнкин гызлары вә јүзбашынын гызлары белә гадынларын бу деди-годусундан, гаш-көзүндән јаха гуртара билмәздиләр. Јалныз Күлзар бу деди-годулардан кәнар галыб, су кими пак вә тә-миз бир ад сахламышды.

Аталар гызларына дарыларкән, Күлзардан ибрәт алмаларыны тапшырыр вә гадынлар аллаһа јалварыб, өвлад диләркән, Күлзар кими пак вә намуслу бир гыз истәрләрди.

Бах, буна көрә дә бу кечә һәр кәс Күлзарын кәлин кетдијинә севинирди. Һамы да кәлмиш вә өз гызла-рынын тоју кими бу тојда иштирак едирләрди.

Лакин һәр кәсдән артыг Аслан севинирди.

Бу јохсул, кимсәјә тохунмаз, бир кәсә пислик ет-мәз, сөјсәләр дә данышмаз, һәр кәсә еһтирам едәр,— бир сөзлә «аллаһын» дилсиз-ағызсыз бир бәндәси иди. Буну чох вахт Асланын горхаглығына чыхырлардыса да, бунунла бәрабәр кәнддә кимсә она долашмаз, пис-лик етмәзди.

Дүнја малындан — бир узунгулағы, бир дә чәтин-ликлә јығдығы пуллардан Күлзар үчүн алдығы ики кечидән башга һеч бир шеји јох иди.

Узунгулағы илә одун дашыјыр, көмүр һазырлајыр, бичинә кедир вә беләликлә өз бачысыны вә кор анасы-ны сахлајырды. Јашынын чохлуғуна бахмајараг һәлә евләнмәмишди. Затән јохсул олдуғундан, она гыз ве-рән дә јох иди. Лакин бачысыны артыг варлы бир ада-ма вердији вә о кедәндән сонра бир гәдәр хәрчи аза-

лачағы үчүн језнәсинин көмәји илә евләнә биләчәјини үмид едирди. Лакин һәр шејдән артыг ону севиндирән—Күлзарын тәмиз бир ад сахламасы иди. Һәр кәс Күлзары тә'рифләркән, Аслан да бачысынын белә ады илә ловғаланырды. Һәр һалда бу кечә Аслан севинчиндән нә едәчәјини билмир, һәр тәрәфә чырпыныр: «Бујурун, аллаһ өмүр версин, оғлунуз үчүн олсун, гызыныз үчүн олсун, аллаһ атана рәһмәт еләсин!» вә с. сөзләрлә кәлән гонаглары гаршылајыр, она бу гәдәр һөрмәт едиб, севинчиндә иштирак едәнләри севир, һәтта кәнддәки ән мөһтәрәм шәхсләрин белә кәлдијини көрүнчә, севинчиндән көзләри јашарыр, һәтта бә'зән онларын ајагларына дүшүб, өпмәк истәјирди.

Бу мәһәббәтләрин, бу еһтирамларын, бу үмуми иштиракын һамысы Күлзара, һәр шејдән әввәл Күлзарын паклығына, мә'сумлуғуна, намуслу вә исмәтли олмасына аид олдуғуну Аслан билир вә: «Бачымын чеһизи јохса да, су кими дуру, пак бир ады вардыр»,— дејирди.

Заваллы Күлзар бунлары ешидир, бүтүн үрәји дидилир, бүтүн варлығы парчаланырды.

Ох, о фәлакәтли кечә олмасајды!..

Нишанландығы күндән үч күн әввәл иди. Күлзар күнорта вахты евдән бир чөрәк көтүрүб, мешәдә одун гыран гардашы үчүн апарды. Кери гајыдаркән, һава чох тутгун иди. Јаваш-јаваш јағыш нәмчиләјир, хырда дамчылар Күлзарын үзүнә, дөшләринә тохунурду. Күлзар јағыша тутулмасын дејә, тәләсирди. Лакин һава кетдикчә гаралыр, јағыш кетдикчә шиддәт едирди. Бүтүн әтрафы думан бүрүдүјүндән, Күлзар јағышдан көзләрини ачмајыб, тәләсик гачырды. Заваллы бу тәләсмә нәтичәси олараг, хәбәри олмадан, јолу да итирмишди. Јенидән јолу тапмаг үчүн чох узун

чалышмыш, амма һаванын бүсбүтүн гаралмасы бүтүн үмидләрини јох етмишди.

Күлзар нә едәчәјини билмирди, нә дә көзү көрүрдү. Гаранлыгда гурдлара, чаггаллара раст кәлмәсин дејә, горхудан бир ағачын дибинә сыхылды. Көј бүтүн дәһшәти илә курулдајыр, илдырымлар одлу охлар кими саға-сола гачышыр, јағыш, ведрәдән төкән кими төкүлүрдү. Бүтүн каинат бир илдырым ојнағына, бир од дәнизинә дөнмүшдү.

Күлзар горхурду. Бу аралыг јахындан: «Алабаш, Алабаш!»—дејә чағыран бир сәс ешидилди. Күлзар бу инсан сәсиндән бир гәдәр чүр'әтләнди вә: «Мешәдәки, кимсән?» — дејә чағырды. Чох кечмәдән гаршысында ағ күркә бүрүнмүш бир киши көрдү.

— Кимсән?

— Әми, азмышам.

— Кәл, кәл. Бурада дурмаг горхулудур, илдырым һүндүр ағачлары вурар. Кәл! — дејә јола дүшдү.

Күлзар ону тә'гиб едирди. Бир көһүлә (мағараја) тәсадүф етдиләр. Мәчһул киши ичәри кирди. Күлзар да, һеч бир шеј дүшүнмәдән ичәри кирди. Беш дәгигәдән сонра көһүл, мәчһул кишинин топладығы чөрчөплә јандырдығы очагдан ишыгланмышды. Түстү Күлзарын көзләрини ачыдыр, амма белә түстүјә алышган олдуғундан фәргинә вармыр, көһүлүн бир бучағына сыхылыб отурурду.

Артыг бајырда көз-көзү көрмүрдү. Көһүлдә мәчһул киши очағын јанындакы бир даш үзәриндә отуруб, палтарларыны гурудурду. Һеч бириси динмирди. Бу аралыг Күлзар сәрт, бир гәдәр дә боғуг бир сәс ешитди:

— Кимләрдәнсән, кәлин?

Бу сәс өзү өзлүјүндә Күлзары диксиндирди. Лакин јенә фәргинә вармајыб:

— Јетим Асланын бачысыјам, — дејә кишинин үзүнә бахды.

Киши одлу бахышларыны онун үзүнә санчыб бахырды.

— Әрдәмисән?

Күлзар сусуб бир сөз демәди. Ејни заманда ону мәчһул бир горху бүрүдү. Бу бахышлар алтында һәјатында илк дәфә олараг өзүнүн көзәл бир гыз олдуғуну хатырлады вә бурада јад киши илә олдуғуну дүшүнүнчә, горхудан титрәди вә өмрүндә илк дәфә олараг өзүнү кишиләрдән кизләтмәк, өртүнмәк үчүн әтрафына бахынды. Јајлығыны мешәдә итирмишди. Бир шеј тапмајынча, дағыныг сачлары илә дөшләрини өртдү. Амма заваллы бунунла даһа көзәл вә даһа чазибәдар бир көркәм алдығыны һеч дә дүшүнмүрдү.

— Дур кәл, очаг башында палтарларыны гурут, јазыгсан, јердә сојуг вурар, нахошларсан,—дејә мәчһул кишинин сәрт сәси јенә чинкилдәди.

Күлзар гымылданмады. Кетдикчә горху ону бүрүјүр, бүтүн варлығы әсирди. Бир аралыг Күлзар көһүлдән чыхыб гачмаг истәјирди. Лакин гачыласы бир јер јох иди. Артыг кечә гара ганадларыны каинат үзәринә сәрмиш, бүтүн варлыг бир мәзар гаранлығына бүрүнмүшдү.

Јенидән боғуг бир сәс ешидилди:

— Әрин кимдир?

Заваллы гызчығаз бир сөз демир, һәтта нәфәс чәкмәкдән белә горхурду.

— Даһа о узагда отурдуғун нә үчүндүр. Сәни јемәјәчәкләр ки... Ал, күркүмә бүрүн вә палтарларыны гурут.

Күлзар артыг бүсбүтүн өзүнү итирмиш, кичичик үрәји бир курулту илә дөјүнүрдү...

Кечә кетдикчә дәринләшир, сукут кетдикчә артыр, һәјат кетдикчә сусурду. Бу аралыг мәчһул киши бирдән јериндән галхды. Ағыр аддымларла Күлзара јанашыб сәрт вә дәмир кими ағыр әли илә Күлзарын биләјини јахалады. Заваллы гызчығаз, бүтүн мүманиәтләринә бахмајараг, бир санијәдән сонра очағын гырағында отурмушду.

Һеч бириси данышмырды. Очаг кетдикчә гаралыр, көһүл кетдикчә бир гаранлыға далырды. Күлзар очағын бир тәрәфиндә бучаға сыхылмышды. Мәчһул киши о бири тәрәфдә узанмышды.

Беләликлә чох кечди...

Күлзар, үзүнә исти бир нәфәс тохундуғуну һисс едиб көзләрини ачды; гаранлыг бир һеј'әт гаршысыны далдаламыш, ејни заманда ики гол дәмир һалга кими биләјини сармыш, сыхырды. Күлзар гышгырыб, бүтүн шиддәтилә чырпынмаға башлады. Амма белини сармыш голлар сарсылмаз вә күчлү иди. Күлзар чырпыныр, ејни заманда ушаг ағлына кәлән сөзләри сөјләјиб јалварырды.

— Сәни анд верирәм аллаһа, сәни анд верирәм һәзрәт Аббаса, мәнә тохунма! Мән јетимәм. Кимсәсизәм. Мәни өлдүрәрләр. Сәни анд верирәм о көзә көрүнмәјән аллаһа, мәнә тохунма, мәнә тохунма, мәнә јазығын кәлсин, — дејә бу сарсылмаз голлар арасындан өзүнү чыхармаға чалышырды.

Мәчһул киши исә мырылданыр, мырылданырды...

Артыг Күлзарын хырдача әлләри јорулмуш, мәчһул кишинин дәмир пәнчәсиндә сыхылыр, ајаглары исә кишинин дизләри алтына алынмыш, тәрпәнмәсинә белә имкан галмамышды... Заваллы гызчығаз өзүнүн күчсүзлүјүнү көрүб, бағырыр, јалварыр, ағлајыр, бүтүн имамлары, пејғәмбәрләри бир-бир сајыр, ејни за-

манда сөзләринин тә'сирини көзләмәдән, балыг кими чабалајыр, чырпынырды. Лакин бунларын һамысы фајдасыз иди. Јазыг артыг јорулмуш, голлары сусталмышды. Һәр һалда јарым саатдан чох чалышмышды. Нәһајәт, заваллы бүсбүтүн јорулуб, өлү кими дүшдү.

О бүтүн ушаг гүввәти илә бачардығы гәдәр чалышды, чабалады, јалварды, јахарды, ағлады, бағырды, чағырды, илан кими габыгдан чыхды, амма чарә олмады. Ахырда јарым бајгын бир һалда дүшүб, истәрнстәмәз сүкута мәчбур олду...

Кечә өлкүн бир сүкута далмышды.

Бајырда рузкар јетим бир ушаг фәрјады илә инләјиркән, Күлзар бир бучаға сыхылмыш, сәбәбини өзү дә билмәдән ағлајыр, ағлајыр, ағлајырды. Чүнки башга бир чарәси јох иди.

Артыг һава ишыгланмыш, көзәл бир пајыз сәһәри ачылмышды. Мешәнин бүтүн јарпаглары јағышдан јујунмуш, күнәшин шуаларындан парылдајырды. Бу көзәлликләр арасында Күлзар, әтрафына белә бахмадан, өлкүн, солғун бир һалда евә гајыдырды.

Үч күн сонра: «Кетмирәм»,—дејә ағладығына бахмајараг ону нишанладылар. Бу күндән е'тибарән артыг Күлзарын бүтүн кечмиш шухлуғу, тәравәти итмиш, евдән бир јана чыхмыр, кечмишдә гардаш кими көрдүјү кишиләрдән инди артыг јашыныр, кимсәнин үзүнә бахмыр, даһа доғрусу бахмаға горхур, утанырды. Ал јанаглары пајыз јарпаглары кими, кетдикчә солур, чөһрәси саралыр, көзләри чухура енир, бүтүн варлығы сарсылыб мәһв олурду. Вахтилә һәр кәс, хүсусилә Аслан бу һалдан марагланыб, сәбәбини сормушдуса да, ахырда Күлзарын хәстә олдуғуну дүшүнүб, гәти бир чавабдан ваз кечмишди. Лакин Күлзар кетдикчә солурду. Бу аралыг Күлзар мәсчиддән бир

гур'ан көтүрүб она тапынмыш, она пәнаһ кәтирмишди. Кәлин кедәркән нә олачаг? О, мүдһиш кечәдә нә чаваб верәчәк? Она инаначагмыдыр? Бу дүшүнчәләрлә заваллы гаранлыг дахмаларынын бир бучағына сыхылыб саатларча орада галырды. О кечә нә дејәчәк, нәләр ешидәчәк, нәләр олачагды? О бу хүсусда чох шејләр ешитмиш вә горхмушду.

Кечән ил гоншуларынын гызыны әри доғрамышды. Заваллы бунлары дүшүнүр, бағры адәтән чатлајыр, отура билмир, һөвлнак галхыр, санки бир чарә тапачагмыш кими, мә'насызчасына әтрафа бахыныр, нәһајәт, јенә дахманын бир бучағына јыхылыб, ағламаға башлајырды. Ағлајыр, ағлајыр, нәһајәт, өзүнә тәсәлли верәрәк: «Јох, мән она јалварарам, мән бу гур'аны шаһид кәтирәрәм ки, мәндә күнаһ јохдур. О инанар. Бу гур'ан, бу гур'ан саһиби мәни һимајә едәр»,— дејә бир гәдәр тәсәлли тапырды. Лакин бир санијә кечмәдән јени бир шеј хатырлајырды: «О мәним андларыма инанмазса! »— дејә јенидән позулур, мүдһиш бир изтираб ону бүрүјүр, јенидән гур'аныны бағрына басыб, көһнә габығыны көз јашлары илә исладырды.

Беләликлә, узун гыш кечәләри о мүдһиш кечәнин фәлакәтләрини, дәһшәтләрини дүшүнәрәк, бир изтираб ичиндә алты ај көзләјиб дурмушду...

Бу кечә дә һәр кәс онун сәадәтинә севиниркән, о бүтүн варлығыны итирмиш, көз јашларында боғулуб кетмишди.

— Һә, нә олдунуз? Гуртармадынызмы? Халг көзләјир ахы,—дејә бајырдан Асланын сәси ешидилди.

Күлзар диксиниб, үрәји дөјүнмәјә башлады.

— Биз һазырыг. Гызым, даһа дур, — дејә јенкә чаваб верди.

Күлзар јериндән тәрпәнмирди.

— Ғојун бир баламын үзүнү өпүм, —дејә Күлзарын кор анасы арвадларын ичиндә сәсләниб, ирәли јеримәјә башлады.

— Ајдан ары, судан дуру балам... Ја һәзрәт Аббас, баламы сәнә замин верирәм, —дејә Күлзары гучаглады.

Күлзар өзүнү билмирди. Бәјин гардашы кәлинин белини бағлајыр, арвадлар, кими чалыр, кими охујур, о јана-бу јана гачыр, «аллаһ, аллаһ» — дејир, хәлфә дуа охујурду, бир кәлмә, бүтүн дүнја бир-биринә чахнашмышды.

— Гојун мәни ахырынчы дәфә бачымын үзүндән өпүм, о мәним евимин сүтуну олмушдур, —дејә Асланын сәси ешидилди.

— Әлбәттә, әлбәттә, бачындыр, гызындыр, чөрәјини јемишдир. Сән она аталыг еләмишсән, — дејә јенкә кимсәјә мөһләт вермәдән чаваб верирди.

— Әлбәттә, чәкилин, ај арвадлар, гојун јазыг өз бачысы илә көрүшсүн, —дејә арвадлар бир-биринә сөјләјир, ејни заманда јенә кәлинин башына топланыб, јолу даһа да кәсирләрди.

Аслан билирди ки, она кимсә бир сөз демәјәчәкдир, чүнки бу кечә онун сөзү илә һәр кәс һесаблашыр, һөрмәти һәр кәсдән чохдур. Елә ихтијар истәмәси дә бир нөв ловғаланмаг үчүн иди.

Артыг Күлзары, башында ал дуваг гапыдан чыхарырларды. Аслан голуну бачысынын бојнуна салыб:

— Кәл, бачым, сәни өпүм. Сән мәним евимин сүтуну олмушсан, сән мәним үзүмү халг ичиндә ағартмышсан, адына күлдән ағыр бир сөз дејилмәмишдир. Бу һәлә мәнә бәсдир. Мән сәндән чох разыјам, кет, аллаһ сәни хошбәхт еләсин, — деди.

Бу сөзләрдән заваллы Күлзарын чијәрләри парчаланыр, амма артыг бир шеј дүшүнмүр, бир шеј һисс етмир, көһнә габыглы гур'аны бағрына басыб, башгаларынын сөвгү илә јеријирди.

Отаг там бир бајрам шәкли алмышды: елә бил бәзәкли кәлин еви иди. Лакин Күлзар һеч бир шеј дүшүнмүр, анчаг башгаларынын «аллаһ, аллаһ» сөзү арасында өз аллаһыны унутмамаг үчүн тез-тез: «Ја аллаһ, ја аллаһ»,— дејә тәкрар едирди. Ону отуртдулар. Арвадлар, балдызлары, һәтта гајынанасы белә габағында ојнадылар, гајынанасы үзүндән өпдү. Лакин Күлзар бунларын һеч бирисини истәмирди, бу илтифатлардан үрәји сыхылырды.

Беш дәгигәдән сонра бу адамлар һеч бириси ону көрмәк истәмәјәчәк, үзүнә белә бахмајачаглар. Ким билир, бәлкә бир даһа о онларын һеч бирисини көрмәјәчәкдир...

Арвадлар чалдылар, чағырдылар, ојнадылар, чыхдылар. Күлзар тәк галынча, артыг өзүнү билмир, јарымбајғын бир һалда бир-бири үзәринә салынмыш дөшәкләрин, кәлин тахты үстүндә отурмуш, әринин кәлмәсини көзләјирди. Өзү илә кәтүрдүјү гур'аны бүтүн гүввәси илә ики дөшү арасына сыхыб: «—Еј гур'ан, еј гур'ан саһиби, сән мәнә көмәк ол!» — дејә тәкрар едирди. Заваллынын үрәји дөјүнүр, чијәрләри парчаланыр, бүтүн варлығы мәһв олурду. Алты ајдан бәри чәкдији изтирабларын, әзаб вә көз јашларынын бу кечә артыг сону иди. Бу кечә о ја һәмишәлик хошбәхт олачаг, ја да һәмишәлик гара торпаглара көмүлүб кедәчәкди. Ох, нә гәдәр мүдһиш бир кечә!.. О бу кечәни чохдан бәри тәсәввүр етмишди. Амма белә фәлакәтли бир кечәнин доғрудан да олачағына инанмырды. Бир аралыг: «Мән бурада галмырам», — дејә дуруб евлә-

ринә гачмаг истәјирди. Лакин истәјирди... Чох шеј-ләр истәјирди... Ејни заманда һеч бир шеј истәмир, јалныз өзүнү кизләтмәк үчүн бир јер, торпаг, бир мәзар истәјирди.

Нәһајәт, гапы ачылды, бәј кирди, салам верди. Күлзарын үрәји чырпынды. Гапынын сәсиндән, санки гулагларында көј курлајырды. О, гыса бојлу, дик папаглы, сәрт үзлү, сәрт бахышлы, азачыг чопур бир оғлан иди. Ејни заманда симасына бахынча, онда хүсуси бир мүлајимлик, бир нәвазишкарлыг көрмәк олурду. Амма Күлзар үчүн бу дәгигәдә әринин нечә олмасынын һеч бир фәрги јох иди. О бу саат әринин бир мејмун, бир гурд, бир чанавар олмасына, лакин ону бағышламасына ,она инанмасына шүкүр едәрди.

Мәнсур өзүнү итирди. О көзләјирди ки, гыз дурачаг, онун ајағыны тапдаламаға чалышачагдыр. О да евдә кәләчәкдә һакимијјәт газанмаг үчүн буну илк әввәл өзү етмәјә һазырланмышды. Амма Күлзар јериндән тәрпәнмәди. Бундан башга, јенкәнин дедијинә көрә даһа бир чох сәмимијјәтләр олмалы иди. Һеч бири олмады. Нәһајәт, өзүнү топлајыб, намаз јадына дүшдү. Намаз гылмаға башлады. Битирди. Күлзар јериндән тәрпәнмәди. Мәнсур тахтын үстүндә отурду. Нә едәчәјини билмирди. Һеч бири данышмырды. Күлзара јенкә, кәлиркән бир чох шејләр тапшырмышды. Лакин һеч бири јадында галмамыш, даһа доғрусу, һеч бирини ешитмәмишди. Бу сүкут узун бир заман давам етди. Нәһајәт, Мәнсур сүкуту позду.

— Күлзар, артыг үзүнү ач, өз евиндир, — дејә мүтәрәддид вә утанчаг һәрәкәти илә өрпәји Күлзарын үзүндән көтүрдү. Заваллы гызчығаз һәјәчан вә изтирабдан үрәји партлајыр, биһуш олмаг дәрәчәсинә кәлирди, гулагларында анлашылмаз бир шеј курулдајыр, бүтүн көрдүјү шејләр көзүнүн гаршысында ојнајыр, һәрәкәт едирди.

Күлзар өзүнү кизләтмәк үчүн бир јер ахтарырды, амма јох иди.

Мәнсур сөзә башламыш вә нә сөјләјәчәјини билмәјиб, анчаг сөһбәти кәсмәмәк үчүн ағлына кәләни данышырды.

— Мән билирәм, гардашынын евиндә сән чох инчимишсән, амма артыг бундан сонра иншааллаһ һәр икимиз көзәл күзәран сүрәрик.

Мәнсур данышмаға сөз тапмыр, ејни заманда Күлзар бир сөз демәјинчә, сөзүнү кәсмәк истәмирди. Јохса јенә бир сүкут араја дүшәчәк вә јенидән сүкуту позмаг үчүн сөз тапмајачагды. Бурада Күлзар артыг өзүнү билмәдән, нә олурса-олсун бир ан әввәл сөзүнү демәк, үрәјини ачмаг вә бүтүн варлығыны дидән бу мүдһиш изтирабдан јахасыны гуртармаг үчүн ајларла әзбәрләдији сөзләрин һамысыны унудараг, јарымбаjғын бир һалда сөзә башлады:

— Ох, Мәнсур, сән бу гәдәр көзәл, бу гәдәр көзәл, бу гәдәр зәнкинсән. Фәгәт мән... сәнә лајиг дејиләм... мән...

Бурада ағламаг боғазыны боғду. Көз јашларында боғулуб, нәфәс белә чәкмирди. Лакин Мәнсур онун дедикләрини бир о гәдәр дә анламадан, нәһајәт, Күлзарын данышдығына вә өзүнүн данышмаг үчүн мөвзу тапдығына севиниб, әлини мүтәрәддид һәрәкәтләрлә онун бојнуна салараг, деди:

— Артыг ағлама, Күлзар! Мән билирәм сән нәји дүшүнүрсән.

Бурада Күлзар бирдән-бирә диксинди. «Нәји билир көрәсән? О мүдһиш кечәними билир?» Бир ан ичиндә бәдәнини титрәтмә тутду. «О һарадан билир?

Лакин билирсә вә бу гәдәр мулајимсә...» Бу аралыг заваллы гызчығазын башындан буланыг бир фикир фырлады, бәлкә дә о мәчһул киши бу өзүдүр. Биихтијар башыны галдырыб, Мәнсурун үзүнә бахды. Анчаг һеч бир шеј көрмүр, һеч бир шеј хатырламырды. Еjни заманда Мәнсур сөзүнә давам едирди:

— Амма елә шејләр үчүн дүшүнмәјә дәјмәз. Мән билирәм, гызлар истәрләр ки, онларын чеһизләри олсун, билмәм нәләри олсун, әрләриндән утанмасынлар. Мәним үчүн елә шејләрин әһәмијјәти јохдур. Аллаһа шүкүр бир парча чөрәјимиз вар, ач галмарыг... Өзүмүздән башга ијирми нәфәри дә лап әлли ил сахлаја биләрик. Атам мәним үчүн кәндхуда Һәсәнин гызыны алмаг истәјирди. «Белә чеһизләри вар, чамышлары вар, халча-палазлары вар, билмәм нәләри вар», — дејирди. Лакин нә еләјим о дөвләти, мәнә сәнин көзәллијин, һәлә тәкчә тәмиз адын һәр шејдән баһадыр. Мән өзүм халга чох күлмүшәм, инди аллаһа шүкүр билирәм ки, сабаһ папағымы јанакы гојуб, кәнд ичинә чыханда кимсә мәнә күлмәјәчәк, кимсә ардымча пычылдашмајачагдыр. Мәнә сәнин тәмиз адын, паклығын вә сафлығын һәр шејдән гијмәтлидир. Бу мәним үчүн дүнјалара дәјәр.

Бурада Күлзарын артыг бүтүн нервләри, бүтүн иликләри парчаланыб, боғуг сәслә инләди:

— Мәнсур, мән сәндә галмаг истәмирәм. Јалварырам сәнә, мәни дөрд-беш күн сахлајыб, сонра бурах. Мән кедиб диләнчилик едәрәм...

— Ахы нә үчүн? Сәнә нә олмушдур?

Күлзар өзүнү билмәдән, дедикләрини белә ешитмәдән Мәнсурун ајагларына дүшүб:

— Ох, Мәнсур, мән сәнин јанына үзү гара кәлмишәм, — деди.

Санки Күлзарын үзәриндә гочаман бир дағ вармыш кими, бир сөзлә бирдән учулуб, ону јүнкүлләшдирди. Лакин гулагларында бу гочаман дағын анлашылмаз курултулары таггылдајырды. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дәјишди. Әлини Күлзарын бојнундан чәкди. Биихтијар дивара бахынды. Диварда бир түфәнк, ики хәнчәр асылмышды. Үзүндән зәһәрли бир күлүш фырлады. Күлзар исә көз јашларында боғулараг, сөзүнә давам едирди:

— Амма мән мүгәссир дејиләм, Мәнсур! Анд олсун бу гур'ана, анд олсун о көзә көрүнмәјән пәрвәрдикара ки, мән мүгәссир дејиләм...

— Сән мүгәссир дејилсән... һм... бәс нә олду? Дамдан јыхылдын, һә? Нәрдивандан јыхылдын, һә?

Күлзар артыг сөзүнү демиш, сону нә олачағыны бир о гәдәр дә дүшүнмүрдү.

Мәнсур бу саат хәнчәри гапыб ону доғрајачагмы? Бағышлајачагмы? Нә едәчәксә, һәр һалда билмирди. Лакин бир чох шејләр, биихтијар фикриндән чырпыныб кечир вә һеч бирисинә бахмадан бир ан әввәл сөзләрини сөјләмәк истәјирди:

— Јох! Јох! Мән һеч бир јердән јыхылмамышам. Мәнә башлы-ајаглы бир инсан тохунмуш, мәни зорламышдыр.

— Ким? Ким? Ону сөјлә? — дејә Мәнсур мүдһиш бир әсәбијјәтлә бағырды.

— Билмирәм...

Бир ан үчүн һәр икиси сусду.

— Истәсән, ишин һамысыны сәнә сөјләјә биләрәм, нә едәчәксән, ет. Јалныз сөзләримә инан, мәни өлдүр. Анчаг бил ки, мән мүгәссир дејиләм.

Мәнсур сусурду. Бурада сонсуз бир дәһшәтлә о фәлакәтли кечәни бир нечә гырыг-сөкүк чүмләдә на-

ғыл етди. Сөзләрин иртибатсыз вә низамсыз олдуғу үчүн бәлкә мәнтигсиз јерләри дә вар иди. Лакин сөјләнән сөзләрдә елә бир сәмимијјәт чырпыныр, елә бир паклыг һисс едилирди ки, истәр-истәмәз инсанын инанмасы кәлирди. Һәр һалда Мәнсур инанмышды. Чох узун дүшүнчәдән сонра:

—Ахы бунларын һамысы доғру исә, нә үчүн о заман анана, ја гардашына сөјләмәдин? — дејә сорушду.

Мәнсурун сәси санки бир гәдәр јумшалмышды.

— Онлар нә едә биләрдиләр. Гардашымы сән ки, билирсән. Анама да артыг дәрд вермәкдән нә чыхарды. Инди мән олдуғуну сөјләдим, мәнә һәр нә едәчәксән ет, ганымы сәнә һалал едирәм. Анчаг инан ки, мән күнаһкар дејиләм. Анд олсун јери, көјү јарадан аллаһа, Мәнсур, анд олсун бу алты ајдан бәри мәним јеканә тәсәллим олан бу гур'ана ки, мән тагсыркар дејиләм.

Күлзарын сөзләриндә чырпынан мә'јуслуг, көз јашларындакы сәмимијјәт бир ијнә кими Мәнсурун фикринә, зеһнинә, руһуна, бүтүн варлығына санчылырды. Һәтта: «Јазыг нә етсин? Бу, аллаһын гәзијјәсидир, онун ки, бурада тагсыры јохдур. Күчсүз, көмәксиз бир гыз нә едә биләрди? Нә үчүн бир нәфәр онун адына бир сөз демир?» — кими бә'зи доғрултмалар да фикриндән кечир вә ејни заманда чох дәрин дүшүнчәләрә далмыш дурурду.

Күлзар кичичик әлләрини ирәли узатмыш, бир һәјәчан ичиндә нәтичәни көзләјирди. Ох, инди Мәнсурун бир сөзү ону нә гәдәр хошбәхт едә биләр вә ја әбәди бир јохлуға јуварлаја биләрди. Күлзарын бу дәгигәдә бүтүн талеји, һәјаты, сәадәти ондан, онун бир кәлмә сөзүндән асылы иди.

Севинч вә мүдһиш фикирләр бир електрик сүр'эти илә бир-бирини тә'гиб едәрәк, зеһниндән фырлајыб кечирди. Һәр һалда Күлзар онун бүтүн изтирабларына шаһид олан бу гур'анын ону тәк бурахмајачағына, көмәк вә һимајә едәчәјинә, зәиф бир инамла да олса, инанырды. Бу үмидин нәтичәси олараг, Күлзарын башында хошбәхт вә сүрәкли бир үмид парлады: «Инди Мәнсур голларыны ачачаг, — ејби јох, мән сәни бағышлајырам, чүнки инанырам ки, сәндә тагсыр јохдур, — дејәчәк вә ону гучаглајачагдыр». Һәтта буну Мәнсурун да көзләриндән охумаг олурду. Анчаг Күлзар бу һалында бунун фәргинә вармырды: һәм дә бу дәгигәдә белә шејләрлә севинмәјин вахты дејилди. Бурада артыг хәјал, хүлја дејил, үмид, арзу дејил, бир һәгигәт олараг өлүм-дирим мәсәләси һәлл едилирди ки, о да Мәнсурун верәчәји чавабдан, едәчәји һәрәкәтдән асылы иди.

Мәнсур дүшүнүрдү. Санки бу сөзләрин доғрулуғуну Күлзарын үзүндә охумаг истәјирмиш кими, бычаг кими ити бахышларыны онун үзүнә дикди: өнүндә ики учгун, сүзкүн көз көрдү ки, мә'сум бахышларында одлу бир фәрјад инләјир, там дәринликләриндә бир доғрулуг, бир сәмимијјәт, бир паклыг, бир күнаһсызлыг күлүмсәјирди. Күлзарын ики дамчы көз јашы јуварланмыш, солғун јанагларында дурмушду; инчә додаглары һәнуз әсәби бир һәјәчанла титрәјир вә бүтүн бу һәјәчанларла, бүтүн бу солғунлугларла Мәнсур гаршысында пак вә олдугча көзәл бир гыз көрүрдү. Бу севимли гызын мә'сум руһуна тохунмаг, гәлбини гырмаг, инчитмәк һеч дә инсафдан дејилди. О, тәбиәтин азад гојнунда бәсләнмиш бир чичәк иди ки, рузкарын хәфиф бир ағырлығындан солачаг, төкүләчәк, мәһв олуб кедәчәкди... һалбуки о, ән тутгун бир һәјаты сүс-

ләдә биләр, һәјатын ән дәрин гаранлыгларыңы бир сәадәт шәфәгилә ишыгландыра биләрди. Хүсусилә бу дәгигәдә Күлзар елә бир көрүнүш алмышды ки, она кимсә ачымаја билмәз, ејни заманда онун бу вәзијјәти илә алдығы мәһзун бир көзәллијә гаршы кимсә пәрәстиш етмәјә билмәз, ону севмәјә билмәзди. Бәли, Күлзар ким олурса олсун, нә олурса олсун, индики дәгигәсиндә көзәл, севимли, ән пак бир гызчығаз иди.

Мәнсур бунлары һисс едирди, ким билир, даһа нә кими доғрултмалар дүшүнмүшдү. Һәр һалда бу мә'сум гызы, бир ан әввәл севиндирмәк үчүн бөјүк бир зәвг, бир мәмнунијјәт вә вүгарла: «Чох јахшы, инанырам, ағлама», — дејә бир кәлмә сөјләмәк, ону гучагламаг, овундурмаг, сонра узун-узады дүшүнүб, кәләчәк үчүн бир чох шәртләр гојмаг истәјирди. Лакин там бу сырада гапы дөјүлдү. Архасындан:

— Тез олсаныз! Даһа бу нә олду? Битирмәдинизми? Халг никарандыр ахы! — дејә сөзләр ешидилди.

Данышан јенкә иди. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дәјишди. Чох дәрин бир јухуда имиш кими диксинди. Бүтүн дүшүнчәләри алт-үст олду, санки јени бир шејләр хатырлады. «Адәтән гызлар белә дејир, анд ичирләр». О чох ешитмишди. О, башгаларына чох күлмүш, истеһза етмишди. «Бәлкә дә о адам һәмин кәндлиләрдән биридир?.. Бәлкә дә Күлзар јалан дејир?.. Бәлкә дә таныјыр, демәк истәмир?.. Бәлкә дә бир нечә нәфәрдирләр?.. Јәгин кәнд ичинә чыхаркән, она бахыб кизлинчә күләчәкләр. Инди јенкәјә нә сөјләјәчәкдир?» Бурасыны һеч дүшүнмәмишди. «Бәли, бу гыз о гәдәр һиләкәрмиш ки, һәр иши көрмүш, ејни заманда өзүнү пак гәләмә вермишдир». Бир дәгигәдә билмәм нә гәдәр тагсыр онун фикриндән кечди; нәдәнсә бир аз әввәл бунларын һеч бириси фикринә кәлмирди.

Күлзар ағламагдан данышмырды. Сон дәгигәдә Мәнсурун тәрәддүдүнү көрүнчә, ајагларына сәрилиб:

— Мәнсур, мәни бәдбәхт етмә. Анд олсун бу гур'ана ки, мәндә күнаһ јохдур, — деди.

Мәнсур бәлкә дә гапы дөјүлүшүнүн тә'сири алтында:

— Артыг гурбан оласан әлиндәки гур'ана, мән сәнә дәјмәрәм, — деди.

Күлзар сакит бир нәфәс чәкди. Бир санијәдә ким билир нә гәдәр бөјүк бир сәадәт јашады. Икинчи сөз олмасајды, севинчиндән Мәнсурун ајагларыны, әлләрини, үзүнү өпәчәк, ағлајачаг, ким билир даһа нәләр еләјәчәкди. Доғрусуну билмәк истәсәниз, — һеч бир шеј етмәјәчәк, севинчиндән садәчә бајылачагды. Лакин Мәнсур сөзүнә давам едирди:

— Мән сәнә тохунмадым. Анчаг һансы јол илә кәлмишсән, һәмин о јол илә дә атанын евинә гајыт. Үзүгара бир гыз мәнә кәрәк дејил.

Күлзарын үрәји чырпынды, көзләри гаралды, узун заман бир шеј көрмәди, бир шеј ешитмәди. Бир курулту гулагларыны долдурмуш кими чијнинә тохунурду. Нәһајәт, ағыр вә тәнбәл һәрәкәтләрлә тәрпәниб башыны галдырды, мәһзун бир өлкүнлүклә көзләрини јарымчыг ачды. Мәнсур гапыны ачыб, онун чыхмасыны көзләјирди.

Күлзар мә'јус бир һалда галхды.

Артыг ағламырды, гапы ачыг олдуғундан ағламаға, јалвармаға имкан галмамышды. Гапыја јөнәлди. Нәдәнсә көзләрини галдырыб, әтрафа бахды: бүтүн диварлар, бүтүн көрүнән шејләр дә анлашылмаз бир һәрәкәтлә онунла бәрабәр јүјүрүр вә онун тәнбәл јү-

рүшләри әксинә оларағ, бир макинә чархы кими дөврәсинә фырланыр, хәбис бир истеһза илә рәгс едирди.

Биихтијар бир аһ чәкди.

Нәһајәт, көзләри Мәнсурун көзләринә сапланды, бахды, бахды, бахды, һеч бир сөз демәди.

Әски габыглы гур'аны көтүрмүш, апармаг истәјирди. Гапыдан чыхды. Әввәл јенкә, сонра да гапы архасында бөјүк бир мараг ичиндә көзләјән гадынлар онун башына топландылар. Һәр тәрәфдән сорғулар јағдырылды:

— Һә, нә олду? Нә үчүн чыхдын? Нә истәјирсән? Битдими? Нә олмушдур?

Күлзар бир шеј көрмүр, һәтта кимсәјә бахмыр, бир шеј һисс етмир, бир сөз сөјләмирди, бүтүн варлығы үрәјинә јерләшмишди. Бир сөвги-тәбии илә гадынларын арасындан кечиб кетмәк истәјирди.

— Һараја кедирсән? Нә олду? Нә үчүн кедирсән? — дејә һәр тәрәфдән бири марагла сорушур, ејни һалда ону дүмсүкләјир, санки јухуда имиш кими, ону ојатмаг вә чаваб алмаг истәјирдиләр.

Гадынлар бир-биринин үзүнә бахырдылар, гашкөзләр ојнамаға башламышды. Јенкә ичәри сохулду; орадан Мәнсурун сәси ешидилирди:

— Мән папағымы атыб, ләчәк бағлаја билмәрәм. Намуссуз, үзүгара бир гыз мәнә кәрәк дејилдир. Јолун үстү илә кәлмиш, алты илә дә кетсин...

Күлзар дәли кими дурухмуш, нә едәчәјини билмирди.

Артыг беш дәгигә бундан әввәлки кими она јанашмырларды. Кимсә бир сөз демир, бир јол көстәрмирди. Анчаг гадынлар бир-бирилә пычылдашыр, сөјләширләрди. Мәсәлә бәлли иди.

— Валлаһ, валлаһ, мәним гызым ајдан ары, судан дурудур. Ај мүсәлманлар, бизә зүлм етмәјин! —дејә Күлзарын јазыг анасы ағлајырды. Ејни заманда Мәнсурун анасы бир аз әввәлки еһтирамкарлығы бүсбүтүн атмыш, сәрт вә ачыглы бағыртыларла: — Тәмиздир! Тәмиздир! Апар өзүнүн олсун, — дејирди.

Гадынлар бир-биринә гатышмыш:

— Гәрибәдир! Тәәччүблүдүр! Бәрәкаллаһ, гыз! Сујун лал аханы, адамын јерә баханы, — дејә мырылданырларды.

Күлзар башы ашағыда оларағ, бир јол тапыб, кетмәк истәјирди. Лакин тәрпәнә билмирди, һараја кедәчәјини өзү дә билмирди. Бу гәдәр сәмими ајрылышдан сонра гардашыны нечә көрәчәк, нә едәчәк, нәләр олачагды?..

Бу һалда о, бир дама чыхмаг вә јүксәк бир сәслә бүтүн чамаат гаршысында бағырмаг, ағламаг, бүтүн дүнјаны һараја чағырмаг истәјирди.

Она белә кәлирди ки, бу саат бу һагсызлыгдан дүнја учулачаг, улдузлар төкүләчәк, бүтүн каинат алт-үст олачагдыр. О да буну истәјирди. Лакин һеч бир шеј јох иди. Көјләрин сонсуз дәринликләриндә јерләшмиш улдузлар өз даими сакитликләри илә дурмуш, һамысы санки бир нифрәтлә она бахыб күлүрләрди. Јенә каинат олдуғу вәзијјәтиндә дурмуш, ади вүгар вә әзәмәти илә һәјатын фачиәләринә күлүмсәјирди.

Заваллы гызчығаз сон дәфә башыны галдырыб, әтрафына бахды: бүтүн әввәлки нәвазишкар, севимли чөһрәләрдә бир әгрәб күлүшү ојнајыр, һамысында кизли бир нифрәт чырпынырды. Һеч кәс өз бахышларыны ондан гачырмаг истәмирди. Күлзар бахышларыны јерә санчды; санки бүтүн каинат үзәринә јувар-

ланмыш; ону јерә јаслатмаг истәјирди. Бирдән нечинсә әлиндәки гур'аны башына галдырыб:

— Еј гур'ан, әкәр һагг исән, күнаһкар исәм, бу саат мәни күлә дөндәр. Ја һагты ашкар елә, ја мәним намусум, һәјатым, исмәтим кими сән дә ајаглар алтына дүшүб, әбәдилик мәһв ол!.. — дејә гур'аны јерә чырпыб, әсәби бир һәјәчанла тапдаламаға башлады.

Әтраф сакит иди. Рузкар хәфиф-хәфиф әсир, ағачлар сәсләнир, бајагкы чырағбан күчәләри дәрин вә горхунч бир гаранлыға бүрүмүшдү.

Күлзара «аллаһ» да «гур'ан» да көмәк етмәмишди.

Нәһајәт, кор анасынын әлиндән јапышмыш, онун гара өрпәјинә өртүнмүш, ағлајараг евә гајытмышды.

Һәр тәрәфдә анлашылмаз бир дәһшәт, тәбиәтин бүтүн көзәлликләриндә бир бајгуш сәдасы инләјирди...

Күлзар ағлајырды....

Ағлајырды, чүнки башга бир чарәси јох иди.

ДИЛБӘР

Һәр күн бир дәгигә динч отурмајан вә динчлик вермәјән Дилбәр, дәрс башлар-башламаз: «Мүәллимә, мән дејим, мән дејим», — дејә бармағыны көјдә ојнадан вә гопардығы курулту илә бүтүн синифдә бир һәвәс, бир дирилик ојадан Дилбәр, бу күн бирдән-бирә сусмуш, ганады гырылмыш бир гуш кими јериндә бүзүшүб отурмушду. Һамы һејрәт едирди. Мүәллимә белә, буна һејрат етмәјә билмәди.

— Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дејилсән ки?

Дилбәр, јухуда имиш кими диксинди, башыны галдырды, анчаг данышмады, сусду галды. Мүәллимә ону ирәли чағырды... Һәр күн, сөзләри грамофон кими бирбиринин ардына дүзән Дилбәр, бу күн гырыг макинә кими баш-ајаг вурурду. Онун фикри нә исә узаг бир јердә, там башга бир шејлә мәшғул иди. Дәрсдән сонра мүәллимә Дилбәри мүәллимләр отағына чағырды.

— Дилбәр, сәнә нә олмушдур? — дејә сорушду.

Дилбәр далғын көзләрини јерә дикмиш, сусурду. Бу аралыг Дилбәрин синиф јолдашы Мәрјәм башыны әјиб:

— Мүәллимә, Дилбәри әрә верирләр, — деди.

— Аһа, әрә кетмәк истәјирсән?— дејә мүәллимә

күлүмсәмәк истәркән, Дилбәрин кичик бәдәни титрәди, көзләри јашарды вә бирдән:

— Јох! Мән истәмирәм, атам верир, —дејә дизи үстә дүшдү. Дәрдли башыны мүәллимәсинин дизи үстә салыб, әсәби бир һөнкүртү илә ағламаға башлады...

Дилбәр ики дәрәчәли мәктәбин үчүнчү групунда иди. Атасы Һәсән киши јохсул бир кәндли иди; дүнја малындан—гаратикан бир гәлјаны, өвлад адына да бир гызы вар иди. Савадлы дејилди. Анчаг савадсызлығын нә гәдәр бөјүк бир бәла олдуғуну өз тәчрүбәсиндән билмиш вә оғлу олмадығы үчүн гызыны да олса охутмағы гәрара алмышды.

Гышын узун кечәләриндә Дилбәр китабыны алыр, очаг јанында Һәсән кишинин габағында отурурду. Онун үчүн Авропадан, Америкадан, Африкадан, адамјејән инсанлардан, бу дүнјанын јаранышындан охујур, Һәсән киши бөјүк бир зөвглә динләјир, бунларын һамысыны ешитдији һадисәләрлә тутушдурур вә бә'зән гызынын гәти бир алим олдуғуна инаныр, севинирди. Бир аздан сонра Һәсән киши ахундун отағына кедир, Дилбәр исә атасы кәлинчә, дәрсләрини һазырламаға башлајырды.

Ара-сыра Дилбәр атасынын јохсуллуғуну хатырлајыр, охујуб доктор олачағыны, ағ палтар кејиб, хәстәләрә бахачағыны, атасына көмәк едәчәјини, гоча атасынын башыны учалдачағыны дүшүнүр, дүшүнүрдү... Даһа бир чох шејләр дүшүнүрдү... Јазыг ки, заваллы Дилбәр онун үчүн нәләр һазырландығыны һеч дүшүнмүрдү.

Ахшамүстү Һәсән кишинин еви долу иди. Ахунддан башламыш, грахмаллы охумушлара кими һәр бичимли адам варды. Лап күнчдә отуран күмүш гәлјанлы, тирмә гуршаглы бир киши данышырды:

— Ај Һәсән киши, даһа көһнә кәндә тәзә дәб гојмајачагсан ки... Машаллаһ... аллаһ сахласын, ушаг да јаша-боја долмушдур... Гыз хејлағыны евдә чох сахламаг да бир шеј дејилдир. Мир Кәрим дә, аллаһа шүкүр, өзкә дејил, өзүн јахшы танıјырсан... Аллаһ хејир версин...

Һәсән киши дүшүндүјүнү дејә билмирди.

— Филани... о ки, вар, авам... мәним кими һејван, о һеч... Бизим даһа вахтымыз кечмишдир. Дүнјаја һејван кәлмишик, һејван да кедәчәјик. Бундан сонра авам адам бир пула дәјмәз. Мән әһд еләмишәм, күнүмә бир күн галмыш о ушағы охудачағам. Пул бир шеј дејилдир. Адам кәрәк дүнјада јахшы илә јаманы билсин,— дејә Һәсән киши елмин фајдасыны анлатмаг истәјир, анчаг дејә билмирди.

Һәсән киши, доғрудан да, пулу о гәдәр әһәмијјәтли билмирди. Анчаг бу дәфә өзү әл-ајағынын сарылы олдуғуну һисс едирди. Бу вахтадәк кәлән елчиләрә: «Гызым охујур, вермәрәм», — дејирди. Анчаг бу дәфә бир аз дили долашырды...

Мирзә Кәрим мәдрәсәдә охумуш бир тәләбә иди. Анасы мәрсијәхан, атасы да пирдә шејх иди. Анчаг сон заманлар тәләбәлик чох да ишә кечмәдији үчүн, Кәрим јекә илмәк папағы дәјишиб, икиүзлү бир папаг гојмуш, ләббадәни јарыја кими кәсиб, пенчәк гајырмыш, нә'лејин јеринә мәст кејмиш, нәһајәт, ијирми икинчи илдә үч ајлыг курслара кирмиш, Молла Кәрим әвәзинә Мирзә Кәрим олуб, чыхмышды. Кәнд мәктәбиндә дәрс дејирди. Фикрән дә Мирзә Кәрим зијалылашмышды. Һәр күн гәзети, илк сәһифәсиндәки тарих вә нөмрәсиндән башлајыб, сон сәһифәсиндәки е'ланлара вә сифаришләрә кими охујурду. Данышығында: «Ислам милләтинин чәһаләтдә галмасындан, хари-

чиләрин мәдәнијјәти исламдан алдыгларындан вә гур'анда бүтүн елмләрә ишарә олдуғундан» узун-узадыја бәһс едирди.

Мирзә Кәрим пис адам дејилди. Қасыбларә әл тутанды. Һәсән кишинин өзүнә аз јахшылыг етмәмишди. Һәлә билдир, Һәсән кишинин хыры јандыгдан сонра, Мирзә Кәрим једди јүз манат вериб, онун үчүн бир ат-араба алмышды. Һәсән киши јарылыға ишләдир вә хырда-хырда пулуну Мирзә Кәримә долдурурду. Анчаг нәдәнсә, бир нечә ај бундан әввәл ат ганчыр олуб өлмүш, алты јүз манаты инди дә Һәсән кишинин үстүндә галмышды. Мирзә Кәрим исә, инсафән, пул үчүн Һәсән кишини тәләсдирмирди; һәтта јени ат алачағыны сөјләмишди. Һәлә сон заманлар Һәсән кишини тез-тез чај ичмәјә чағырырды. Инсафән, Мирзә Кәрим јахшы адамды. Көзүачыг адамды.

Анчаг Дилбәри әрә вермәк Һәсән кишинин бүтүн арзуларыны гырырды. О да өз гызыны бөјүк адам көрмәк, онунла фәхр етмәк, һәлә бә'зиләринә ачыг вермәк истәјирди.

— Филани... Мирзә Кәрим јахшы адамдыр. Анчаг мәним гызым охујур. Индики вахтда ...авам инсан ки, вар... һејван кими бир шејдир. Мәсәлән, мән әһд еләмишәм ки, гызым дәрсини баша вурмајынча...

Бурада грахмаллы бир киши сөзә гарышды:

—Бәли, Һәсән дајы. Јахшы бујурурсунуз, елмсиз инсан һеч бир шејә дәјмәз. Аллаһа шүкүр, Мирзә Кәрим дә һамымызын мә'лумудур, һәлә елм адамыдыр; јахшы дәрси дә вар. О ки галды гызын охумасына, мән өзүјлә данышмышам. Мирзә Кәрим өзү дејир ки, Һәсән кишидән чох хошум кәлир, чүнки көзүачыгдыр; мән өз күлфәтими охудачағам. Анчаг бир ады үстүндә олачаг, сонра јенә дә охусун. Мирзә Кәрим ону сәндән јахшы охутдура биләр. Орасына өзү сөз верир.

— Бәли, бәли, орасына архајын ол, Һәсән дајы, — дејә о бири сөзә гарышды. Данышыг узун сүрдү. Һәсән киши чох дүшүндү. Һәтта, һараданса өлмүш аты вә алты јүз манат борчу да јадына дүшдү.

— Филани... сөзүм јохдур... Бир гызым вар, елиндир. Анчаг бир шәртим вар: гызым кәрәк дәрсини охусун, инсан ки вар...

— Бәли, бәли, архајын ол...—Ахунд салават чевирди: «Аллаһ хејир версин!»

Ахшам Дилбәр чөрәк јемир, мүтәмади ағлајырды. Масгурада бир аз пендир, бир аз да дошаб варды. Һәсән киши чөрәји очағын үстүнә гојуб, дүшүнүрдү. Дилбәрин ач олдуғуну билирди.

— Ағлама, гызым. Мирзә Кәрим елм саһибидир. Јаман адам дејил. Мән чамаатын јанында онун үчүн шәрт гојмушам. Сән кәрәк ахыра кими охујасан.

Дилбәр, Мирзә Кәримин јарымләббадәсини, икиүзлү папағыны нә исә чәкә билмирди. Атасынын вәзијјәтини билирди. Лакин бу дәгигәдә һәр шеји унудуб, атасынын гучағына сыхылараг, көз јашлары арасындан:

— Ата, мән она кетмәк истәмирәм. Мән охумаг истәјирәм, —дејә ағлады.

О кечә Һәсән киши дә чөрәк јемәди. Ата-бала һәр икиси ајрылыгда дүшүнүр вә һәр икиси дүшүнчәләрини Дилбәрин дәрсини давам етдирәчәји үмидилә башлајыр вә нәдәнсә, Һәсән кишинин өлмүш аты вә алты јүз манат борчу илә битирди... Анчаг Дилбәр бунларын һамысындан башга, даһа бир шејләр дүшүнүр вә кизли ағлајырды.

Иш узун сүрмәди. Нишан кәлди: Дилбәр үчүн тәзә

палтар, үзүк, голбаг, һәтта Һәсән киши үчүн дә атлаз архалыг кәтирилди.

Бир нечә һәфтәдән сонра «адамымызы верин» мәсәләси галхды. «Мәктәбә евимиздән дә кедә биләр»,— дедиләр.

Гызын јашы декрет јашына чатмамышды. Загс үчүн о јандан-бу јандан кағыз дүзәлди. Ахунд кәбин кәсди. Дилбәр атасы илә, бачысы илә вә дилсиз-ағызсыз анасы илә видалашыб, әр евинә кетди.

Күнләр кәлиб кечирди. Дилбәр мәктәб сөзүнү галдырмаға белә чәсарәт етмирди. Затән, дәрсдән дә галмамышды: Мирзә Кәримин анасы Молла Күлсүм она гур'андан дәрс верир, мүгабиләјә отурдур, јасин әзбәрләдирди. Ара-сыра тәзә чыхмыш мәрсијәләрдән дә өјрәдирди. Дилбәрин күнү пајминбәр өјрәнмәк вә чүмә ахшамлары јасин, үчајлыгда исә гур'ан охумагла кечирди. Палтар-палаз јумаг, хөрәк һазырламаг вә бу кими ишләр дә ағыр бир јүк кими Дилбәрин үзәринә дүшмүш, көз ачмасына имкан вермирди. Һәлә һәр күн Мирзә Кәримин јарымләббадәсини, шишкин, саллаг додагларыны, чијәр кими гырмызы үзүнү көрмәк Дилбәр үчүн чәкилмәз бир әзаб иди. Лакин чарә јох иди. Һәр күн Мирзә Кәрими көрүнчә бир көмләк әт төкүр, үрәји дөјүнүр, бәдәни әсим-әсим әсирди. Көзләрини јуммаг, гачмаг, бир бучаға сыхылмаг, кизләнмәк истәјирди. Анчаг мүмкүн дејилди. О, әринин габағына чыхмалы, нәзакәт вә рәсмијјәтлә ону гәбул етмәли, күлүмсәмәли, күлмәли иди. Јохса јумруглар, тәпикләр гачылмаз вә амансыз шејләрди. Лакин һәр күн јаландан, башга бир рәнкә кирмәк, башга чүр көрүнмәк, ағламаг истәркән, күлмәк дә дадлы бир шеј дејилди. Нә етмәк... Гапылар бағлы, гаранлыг мәзар кими... далғын, сусгун бир ев. Бир јана кедә билмир, кимсәни көрә билмир, дәрдләрини кимсәјә сөјләјә билмирди. Атасынын евинә белә кетмәјә һаггы јохду.

Дилбәр, дири икән гара бир мәзара көмүлмүшдү. Ән јахшы күнү, — дөјүләркән, көзүнүн алты көјәрмиш бир һалда бир бучаға сыхылыб, ағладығы вә хәстәләниб, әринә јанашмадығы вахтлар иди. Затән, Дилбәр сон заманлар тез-тез хәстәләнирди. Ојнаг, чевик бәдәни бүзүшмүш, шухлуғуну итирмиш, көзәл көзләри дәринә енмиш, ал јанаглары саралмыш, учмуш, даима күлүмсәр додаглары солмуш, гурумуш, әсәби бир титрәклик алмышды. Ара-сыра гур'аны охуркән фикри долашыр, дүшүнүр, кечмишләрини, ушаглығыны, шән вә ојнаг кәнчлијини, мәктәб јолдашларыны, бүтүн үмидләрини хатырлајыр, бүтүн варлығы сарсылырды. Нә етмәк, тале белә имиш...

Күнләр кечир, Дилбәрин мүһити кетдикчә гаралыр, ағыр бир даш кими гаранлыг бир гујунун дибинә енир кими, кетдикчә даһа артыг гаты бир гаранлығa батыр, илишир, галырды. Ара-сыра бир шејләр дүшүнүр, лакин јенә дә бүтүн дүшүнчәләри нәдәнсә атасынын өлмүш аты вә алты јүз манат борчу илә битирди.

* * *

Бир күн Молла Күлсүм ирәлидә. Дилбәр дә голтуғунда Молла Күлсүмүн топладығы нәзр бохчасы гајыдырдылар. Гызлы, оғланлы бир дәстә Дилбәрин диггәтини өзүндә сахлады. Бунларын арасында бир чоху кечмиш мәктәб јолдашларындан иди. Дилбәрин үрәкчији јериндән ојнады, дәрин бир аһ гопарды. Вәзијјәтиндән утандығы үчүн, танынмасын дејә чадрасыны үзүнә чәкди вә ејни заманда кечмиш хатырат ону сарды. Чох далғын иди .Бу аралыг ичә бир әл онун

чијнинә енди; еј̇ни заманда шух бир күлүш гопду. Дилбәр диксинди. Горхмуш көзләрини керијә чевирди. Үч дујғу — горху, севинч вә утанчаглыг — үчү дә бирдән она һүчум етди. Јанаглары гызарды. Шашырды. Гаршысында дуран гыз —Дилбәрин мәктәб бачылығы Мәрјәм иди. Бир санијә үчүн кечмиш ушаг ојнаглығы илә онун үзәринә атылмаг, ону гучмаг, өпмәк истәди, амма дајанды. Сусду. Мәрјәм инди-инди охумуш, ирәлиләмиш бир чәмијјәт гызы иди. О исә... заваллы бир мәрсијәхан шакирди. Мәрјәм онун бојнуну гучуб, сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пејвәнд едәрәк деди:

— Ај гыз, һарадасан, көрүнмүрсән? Бу нәдир? Рәнкин учмуш. Хәстәмисән? Сәни чохдан ахтарырдым, вачиб сөзүм вар. Нәдән бу күнә дүшмүшсән?

Мәрјәмин дәстәси онлара јахынлашырды. Дилбәрин үрәји дөјүнүр, Молла Күлсүмүн бағырачағындан горхуб:

— Јахшы, јахшы, Мәрјәм, сонра, сонра...— дејә јаха гуртарыб, гачмаға чан атырды. Мәрјәм исә она мөһкәм јапышмышды, бурахмырды. Гызлар вә оғланлар кәлиб јетишмишдиләр.

— Аһа, Дилбәр, Дилбәр нечә дә дәјишмиш, арыгламыш, солмуш! — дејә гызлар ону бүрүмүшдүләр. Дилбәр өзүнү бүсбүтүн итирмишди. Бу аралыг Молла Күлсүм курултуја дөндү вә Дилбәрин ән чох горхдуғу шеј, доғрудан да, олду. Молла Күлсүм башы ачыг гызлары вә әли китаблы оғланлары Дилбәрин дөврәсиндә көрәндә, гудурмушчасына бағырды:

— Бу нәдир? Һәлә бу галмышды? Әкәр ахшам әрин итоғлу евә кәләр, мән онунла бир нечә кәлмә данышарам. Онлар гызмыш, өзүндән сәрхош ләвәндләрдир.

Онлар әрсиз арвад, јүјәнсиз атдырлар. Сән дә онлара гошулмушсан...

Оғланлар тез узаглашдылар. Гызлар шашырдылар. Дилбәр бүтүн бәдәни титрәјәрәк, гыпгырмызы кәсилмиш вә һеч дүшүнмәдән әлини Мәрјәмин әлиндән чыхарыб, гачмаг истәјирди. Бу аралыг Мәрјәм онун гулағына әјилиб, јавашдан:

— Сәнә бир мәктуб кәлмишдир, мәндәдир. Бачынкилә верәрәм, — деди.

Дилбәр һеч дүшүнмәјәрәк:

— Јахшы, јахшы, — дејә әлини дартды вә гачараг узаглашды...

Ахшам Молла Күлсүм нәзрләри јербәјер едир, Дилбәр исә отуруб гур'ан охујурду. Ев гаранлыг иди. Ортаны бир мәзар сүкуту бүрүмүшдү. Анчаг дивардакы саат јоручу бир јекрәнкликлә «тыг-тыг» вурурду.

Дилбәрин фикри узаг-узаг јерләрдә иди. Бу күнкү һадисә онун бүтүн варлығыны сарсытмышды. Дүшүндүкчә, үрәји дөјүнүр вә саатын таггылтысына: «тыг-тыг», — дејә чаваб верирди. Хатырат она динчлик вермир, бүтүн ушаг руһуну әзирди. Мәктәб, ушаглыг, гајғысызлыг...

Дилбәр, көзләриндән әлинин үстүнә дүшән дамлалардан ајылмыш кими, башыны галдырды. Молла Күлсүм евдә јох иди. Дилбәр галхды. Тахчадан бир бағлама көтүрүб ачды, бахды. Әсәби бир мараг вә һәјәчанла бахды, бахды... Бүтүн кечмиш күнләри бир дәгигәдә чанланмыш кими, зеһниндән кечди вә бирдән үзү үстә, бағлама үзәринә ениб, дәһшәтли бир һөнкүртү илә ағламаға башлады. Бу, Дилбәрин көһнә китаблары иди. Дилбәр онлары бағрына басыб, дәрин кәдәрн илә ичин-ичин ағлајырды.

* * *

Кечәдән чох кечмишди. Мирзә Кәрим ахундун отағындан гајытмамышды. Анчаг гајытмасына аз галмышды. Дилбәр галхды, гапыны ачды, бајыра чыхды. Булашыг бир кечә иди. Күләк бә'зән шиддәтлә чырпыныр, дамларын бачаларыны таггылдадыр, бә'зән һеч јохмуш кими сусурду. Көјдә ај булутларла тоггушурмуш кими, өртүлүр вә јер үзүнү гаранлыгларда боғур, каһ да јаваш-јаваш булутдан чыхыб, бир нечә санијә үчүн јер үзүнә хәстә, сары, өлкүн бир ишыг атырды.

Дилбәр бајыра чыхды. Јавашча һәјәтдән кечди, күчә гапысыны ачды, бахынды. Кимсә јох иди. Бир гәдәр дүшүнүб дә гајыдыб, ачыг галмыш ев гапысына бахды. Гаранлыг ичәрисиндә, пәнчәрә илә гапы, лампанын сары ишығында вәрәмли ики көз кими бахырды. Дилбәрин үрәји сыхылды вә бирдән башы ачыг күчәјә атылыб, дустагдан гачырмыш кими, бир һәјәчан ичиндә гачмаға башлады.

Һара?

Өзү дә билмирди...

О анчаг гачмаг, бу дириләр мәзарындан узаглашмаг истәјирди. Бир аралыг Дилбәр дөндү бахды. Гапыја бир гаралты јанашырды... Бу, шүбһәсиз, Мирзә Кәрим иди. Дилбәр бир гырпым дајанды. Горхудан бәдәни титрәјирди. Күләк уғулдајыр, санки бир сәс она: «Гајыт, гајыт», дејирди. Лакин Дилбәр күләји динләјәчәк бир һалда дејилди. Јајлығынын учларыны јахаламыш, әсәби аддымларла ирәли атылмыш, гачыр, мүтәмади гачырды. Артыг ев чох узагда галмышды. Күләк гаршыдан Дилбәрин үзүнә чырпыр, гулагларында уғулдајыр, јеришини јавашладырды. Палтарлары фырылдајыр вә ајагларына долашараг, јеримәсинә мане олурду. Дилбәр бир нечә дәфә даша илишмиш, јыхылмыш, әлләри, дизләри әзилмишди. Лакин Дилбәр бунларын фәргинә вармадан галхыр, јенидән јүјүрүрдү. Һарада олдуғуну билмир вә бәлкә дә дүшүнмүрдү. Анчаг ачыглы далғаларын јалчын гајалара чарпыб бир курулту гопармасы саһилдә олдуғуну хатырладырды. Ај булут алтына кечмиш, бүтүн каинат гаранлыға бүрүнмүшдү. Әтрафда кимсә јох иди. Һәр тәрәфдән вәһши бир тәбиәт, гаты бир гаранлыг Дилбәри бүрүмүшдү. Кечәнин гаранлығы ичәрисиндә јалныз күләјин горхунч курултусу Дилбәрин гулагларында уғулдајыр, гаршыда Каспинин јыртычы далғалары һиддәтлә гајалара чарпыр, дөјүшүр, бағырыр, јалчын гајалары, сәрт дашлары гопармаг, јыхмаг, өз ағушуна алыб удмаг истәјирди. Дилбәр исә һеч бир шеј көрмәдән, дүшүнмәдән бу кимсәсиз тәбиәтин ортасында јүјүрүр, кетдикчә евдән узаглашыр вә гаты бир гаранлыға далырды. Һараја? Нә үчүн? Бурасыны Дилбәр өзү дә билмирди.

Артыг саһилдә кечәнин гаранлығындан башга бир шеј көрүнмүр, күләјин уғултусундан вә далғаларын ачыглы бағыртысындан башга бир шеј ешидилмирди. Дилбәр гаранлыға гатышмыш... кечә Дилбәри удмушду...

КҮЛӘР

(Хатират дәфтәриндән фрагментләр)

— Әсәрдә бир азәрбајҹанлы гызын чадраны атмасы көстәрилир. Кино тамашачылары бу бирҹә гызын да азәрбајҹанлы олмадығыны өјрәнинҹә, нә дүшүнә биләрләр? Икиҹә күн дә көзләјин, мән азәрбајҹанлы гызы тапарам, — дедим. Режиссор разы олду.

Шәһәрә дүшдүк. Шәкилдә чәкилмәјә разы олан гызлар көзәл дејилди. Аз-чох көзәл олан гызлар да разы олмурду, даһа доғрусу онлары гојмурдулар.

Бизә бир адрес вердиләр, орада көзәл бир гыз јашајыр, дедиләр. Кетдик. Гапыны дөјдүк, ачдылар. Бу, мәним Күләр илә илк көрүшүм иди. Илк бахышда мәним диггәтими өзүнә топлады. Бу, демәк олар ки, фаҹиәмизин башланғычы иди.

О заманлар Күләр 16—17 јашларында иди. Күләр орта бојлу, инҹә вә зәриф, јапышыглы бир гыз иди. Даима гурназчасына күлүмсәјән ири, мави көзләри варды. Гыса гыврыг сачларыны ачыг, ағ чијинләринә сәпәрәк, гапы ағзында дајанмыш вә назик ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә дикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахырды. Јолдашым, көһнә кино ишчиси иди. О, көзләрини Күләрдән ајырмајараг:

— Биз Мәрјәм ханымы көрмәк истәјирик, — деди.

Күләр күлүмсәди.

— Бу саат, — дејә башынын һәрәкәти илә гыврыг сачларыны чијинләринә атараг, чәлд бир һәрәкәтлә дөндү вә гапы ағзында көрүнмәз олду.

Јолдашым бир сорғу илә мәним үзүмә бахыр, фикрими билмәк истәјирди. Көзәл дејә јалвардығымыз вә рәдд ҹаваб алдығымыз гызлара нисбәтән Күләр, инсафән, ән көзәл бир гыз иди.

Биз инди гапы ағзында Күләрин симасыны, күлүшүнү вә јүрүшүнү музакирә едәрәк, Мәрјәм ханымы көзләјирдик. Гапы лајбалај ачылды. Күләр үркәк вә ојнаг бир дағ кечиси кими ирәли јериди. Ардынҹа һүндүр бојлу, инҹә вүҹудлу, сары бәнизли бир гыз кәлирди. Бу, Мәрјәм ханым иди.

Мәрјәм ханым да јаман дејилди. Мәрјәм ханым далғын көзләрини бизә дикиб, кәлишимизин сәбәбини билмәк истәјир, Күләр исә даима сәбәбсиз күлүмсәјән ири көзләрини каһ бизә, каһ Мәрјәм ханыма чевириб, ишин сонуну көзләјирди.

— Бизә кинода чәкилмәк үчүн сизи нишан вермишләр. Мүсаидә етсәјдиниз, тәҹрүбә үчүн сизи лентә чәкәрдик, — дедим.

Мәрјәм ханымын чатылмыш гара гашлары ајрылды, күлүмсәди вә һеч дә ачыгланмады. Бәлкә бир аз да хошланмыш кими көрүнүрдү. Икиҹә күн вахтымыз вар иди, 60 адам дајаныб, азәрбајҹанлы гызы көзләјирди. Мәним үрәјим думанлы бир үмидлә дөјүнүрдү. Биз сәбрсизликлә ҹаваб көзләјирдик.

Күләрин гашлары тәрсинә олараг чатылды, күлүмсәр көзләри нәдәнсә парлады. О, ҹаваб көзләјирмиш кими, әввәлҹә Мәрјәм ханыма, сонра да өз боғазына, мәрмәр кими ағ көксүнә вә сонра да шимшад кими дүмдүз ајагларына бахды. Мәнә елә кәлирди ки, о өз

көзәллијини тәһгир едилмиш һесаб едирди. Доғрусуна кәләрсәк, о, Мәрјәм ханымдан даһа көзәл иди. Нә үчүн она демәјирләр, Мәрјәм ханыма дејирләр?

— Валлаһ, мән... билмирәм, нечә јә'ни кино... ахтарсаныз... јә'ни, доғрусу, мән өзүм бир сөз дејә билмәрәм. Зәһмәт чәкиб дурун, атама дејим... сонра сизә дејәрәм, — дејә Мәрјәм ханым тез ичәри кечди.

Күләр динмәз дајаныб, далғын көзләрини ајагларындан ајырмырды. Бирдән чәлд бир һәрәкәтлә башыны галдырды, үзүнә төкүлмүш гыврыг сачларыны башынын һәрәкәти илә күрәкләринә атды вә ири, мави көзләрини галдырараг:

— Мәни дә көтүрсәниз олмазмы? — деди вә ејни заманда јанаглары утанчаглыгдан ганла долду.

Назик додаглары нар киләси кими аллыгдан јаныр, көзләри исә әввәлки кими күлүмсәјирди.

Там бу аралыг Мәрјәм ханым ичәри кирди. Онун үзүндә, көзләриндә јенә бир далғынлыг варды.

— Атам евдә јохдур, ахшам сорушарам, сабаһ кәләрсиниз, һәр нә дејәрсә, сизә дејәрәм. Ја истәсәниз, өзү илә данышарсыныз, — деди вә башыны ашағы салараг, дајанды.

Күләр бүтүн боју илә јүксәлди. Инди онда бир гәтијјәт вә бир вүгар дујулурду.

— Истәсәниз мән кәләрәм. Мән мәктәбдә дә хырда сәһнәчикләрдә ојнамышам, — деди, —о кәлмәзсә, мән кәләрәм, — дејә әлавә етди вә күлүмсәр көзләрини Мәрјәмдән гачырараг чаваб көзләјирмиш кими, мәнә дикди.

— Јахшы... Сизи бурахарлармы? Бәлкә сизин дә атаныз разы олмады? — дејә мән сорушдум.

— Мәним атам јохдур. Бирчә анам вар, бир дә ки...

сабаһ кәләрсиниз, онлара дејәрсиниз, сонра һараја истәрсиниз, кедәрәм.

Евләринин адресини сөјләди.

— Чох көзәл, — дедим, — сабаһ јәгин кәләрик.

Ајрылдыг.

Бөјүк бир севинчлә сәкиләри өлчәрәк, фабрикә чатдыг.

— Гыз вар, —дејә јолдашым куруллдајырды, — сабаһ һазырдыр!

Бүтүн фабрик севинирди.

Мән севинчимдән кечәни јатмадым.

* * *

Сәһәр тездән јолдашым кәлди.

Бир баш Мәрјәм ханымкилә јолландыг.

Гапыны дөјдүк, ачан олмады. Һајладыг, чаваб чыхмады.

Јолдашымын бурну вә додағы бир гәдәр салланмышды.

Мән исә она тәсәлли вермәјә чалышырдым:

— Сән һеч мә'јус олма, Күләр ондан даһа көзәлдир, өзү дә халис нәгд. Кедәк апараг, чәкилсин, гуртарды кетди.

Јолдашым бүтүн јолу далғын аддымларла кедиб, бир кәлмә дә данышмырды. Мән исә, архам Күләрә бағлы олдуғундан, һеч руһдан дүшмүрдүм.

Гапыны дөјдүк.

Күләр гапыны ачды.

Көзләри күлүр, үзү әввәлки кими јумшаг вә меһрибан иди.

— Бујурун, бујурун... — дејә гапыдан чәкилиб јол верди. Мән Күләрин беләшән олдуғуну көрүнчә, севинчимдән ганад чалыб, учмаг истәјирдим. Бир дә үзүнә диггәтлә бахдым. О, дүнәнкиндән даһа көзәл

көрүнүрдү. Ичәри кирдик. Бизи 28 јашларында һүндүр бојлу кәнч бир оғлан гаршылады. Јумшаг һәрәкәтли, симасы вә бүтүн көрүнүшү онун бир зијалы олдуғуну көстәрирди.

Палтары исә, тәрсинә олараг, ишчи палтары иди. Әјниндә ағыр јарымпалто, ајагларында исә һәддиндән бөјүк вә кобуд узунбоғаз чәкмә варды.

— Таныш олун, — дејә Күләр әли илә кәнчи көстәрди.

Кәнч исә өзүнү дүзәлдиб, бир нәвазишлә әлини узадараг:

— Қамал, —дејә танышлыг верди вә ејни нәзакәт вә нәвазишлә: — Бујурун, отурун, — деди.

Отурдуг. Қамал өзү дә столун о бири башында бизимлә үзбәүз отурду вә бизи динләјирмиш кими, бир вәзијјәт алды.

Араны бир сүкут сарды. Мәни, Қамалын һәрәкәт вә рәфтары илә палтары арасындакы тәзад бир гәдәр дүшүндүрдү.

— Сиз нә бујурурсунуз? — дејә Қамал сүкуту позду. Онун да көзләриндә вә бүтүн үзүндә бир тәбәссүм варды. Анчаг нәдәнсә көзләриндәки тәбәссүмүн ичәрисиндә анлашылмаз бир көлкә сүрүшүр, додагларынын бүрүшүјүндә итирди. Һәлим вә јумшаг сәсиндә сојуг бир сәмимијјәт дујулурду.

Күләр столдан бир аз узагда динмәз вә данышмаз отуруб бахырды. Артыг онун да даима күлүмсәр көзүндә бир раһатсызлыг чырпындығыны көрмәк чәтин дејилди.

Қамал онун гардашымы? Ја нишанлысымы? Мән билмирдим. Анчаг орасыны билирдим ки, Қамал бу евдә гәти бир сәсә вә һакимијјәт һаггына маликдир. Онун гәрары гәти олачагдыр.

Мән сөзү һарадан вә нә сајаг башлајачағымы билмирдим.

Бирдән рус-јапон мүһарибәсиндән башладым. Балкан мүһарибәсинә, орадан чаһан мүһарибәсинә, Феврал ингилабына, Октјабр ингилабына, Апрел ингилабына, пролетар инчәсәнәтинә, сәһнәнин вә кинонун әһәмијјәтинә, азрбајчанлы гызларын сәһнәдә иштиракынын лазым олдуғуна кәлдим вә нәһајәт, кәлишимизин әсил сәбәбини изаһ етдим.

Қамал мәни бөјүк бир диггәтлә динләјир вә сөзләримин ән чанлы јерләриндә: «Бәли, бәли еләдир»,— дејә башынын чидди һәрәкәти илә тәсдиг едирди.

Онун бу тәсдиги мәни даһа да руһландырыр вә даһа һәвәслә данышмаға сөвг едирди.

— Бизим сәһнә вә киномузун азәрбајчанлы гызлара еһтијачы вардыр. Одур ки, биз дә Күләр ханымы киноја дә'вәт етмәк үчүн кәлмишик, — дејә сөзүмү битирдим.

Күләр ири көзләрини галдырыб, мәнә бахды вә нәдәнсә јенидән көзләрини ендирди.

Қамал бир папирос јандырды вә сакит бир сәслә данышмаға башлады:

— Билирсиниз, сизин дедикләриниз доғрудур, әлбәттә, башга халглар өз сәһнәләриндә иштирак етдикләри кими, бизим дә гызларымыз етмәлидирләр. Анчаг онларын мүһити илә бизим мүһитимиз арасында бир фәрг вардыр. Мәним һеч бир сөзүм јохдур, мән мәмнунијјәтлә разы оларам. Мәним атам маарифпәрвәр бир адам олмушдур.

Қамал бармағы илә дивардакы бир фотону көстәрди. Мән биихтијар шәклә бахдым. Баһалы бир чәрчивәдә 50 јашларында көзәл, зијалы палтары кејинмиш бир киши шәкли варды.

— Анам 25 ил бундан әввәл чадрасыз кәзмиш вә гадынлар арасында маариф јајмышдыр. Она көрә дә мән белә бир мәдәни иш әлејһинә ола билмәрәм. Анҹаг инди мәсәлә ондадыр ки, гадынлары биз зорла бир ишә мәҹбур едә билмәрик вә мәним разылығым бир ганун ола билмәз. Мән өзүм тәкрар едирәм ки, мәмнунијјәтлә разыјам. Анҹаг мүһитимиз еләдир ки, Күләр өзү буна разы олмаз. Беләликлә, бу иш чох тәәссүф ки, баш тута билмәјәҹәкдир.

Мән истәмәјәрәк, күлүмсәјиб, Күләрә бахдым.

Күләр башыны ашағы салмыш, көзләрини јерә дикмишди.

— Сиз бизә көмәк етсәниз, мән зәнн едирәм, биз Күләр ханымы да разы едә биләрик, — дедим.

— Хејр, разы олмаз. Мән чох јахшы билирәм. Разы оларса, мән сиздән даһа артыг мәмнун оларам. Анҹаг билирәм ки, разы олмаз.

Мән Күләрин чохдан разы олдуғуну билиб, ону әлә вермәк истәмирдим. Анҹаг нә едәҹәјими билмирдим.

— Һәр һалда сиз бизә көмәјинизи вә'д един...

— Мән көмәк етмәјә һазырам, анҹаг вәзијјәт еләдир ки, Күләр разы ола билмәз, истәрсәниз, өзүндән сорушун, өзү сизә десин.

Мән Күләрә бахдым. О, һәрәкәтсиз отурмуш, көзләрини гырпымсыз бахышларла ајагларына дикмишди. Камал мәни елә вәзијјәтдә гојмушду ки, мән Күләрдән шәхсән сорушмағы мүнасиб көрмүрдүм. Камал мәним вәзијјәтими асанлашдырды вә үзүнү Күләрә тутараг, олдугча һәлим вә күләр үзлә:

— Күләр, — деди, — бу јолдашлар сәни киноја дә'вәт едирләр. Мәним бир сөзүм јохдур, сән неҹә, разысанмы? Өзүн де ки, јолдашлар өзләри ешитсинләр.

Күләр әввәлки кими һәрәкәтсиз отурмушду.

Камал чәкмәләринин уҹларыны әсәби һәрәкәтлә евин дөшәмәсинә дөјүрдү. Күләр ҹаваб вермирди.

Мүлајим бир бахышла она бахан Камал, бирдән гашларыны чатды, бахышлары итиләнди, бу бахышдан вәзијјәтини анламаг чәтин дејилди. О, Күләрин тәрәддүдсүз ҹаваб верәҹәјини көзләјирди. Лакин Камал тез өзүнү әлә алды вә јенидән күлүмсәјиб, даһа јумшаг бир сәслә:

—Күләр,— деди,—утанмаг лазым дејил, сәни зорла апармаға вә көндәрмәјә кимсәнин ихтијары јохдур, разысан, ја разы дејилсән, өзүн де, гој бу јолдашлар да өз тәклифләрини билсинләр.

Һәр үчүмүз бир интизарла Күләрә бахыб, ҹаваб көзләјирдик. Күләр исә динмәз вә һәрәкәтсиз отурмушду. Камал јенидән әсәбләнмиш, гашлары јенидән чатылмышды.

Нәһајәт, Күләр јенидән башыны галдырды. Зәиф бир һәрәкәтлә гыврыг сачларыны күрәкләринә атды, ири мави көзләрини галдырды. Илк әввәл Камала бахды. Онун чатылмыш гашларыны вә ити бахышларыны көрүнҹә, тез көзләрини дөндәрди. Мән онун бахышларыны тутдум. Күләрин үзү гызармыш, инҹә додаглары титрәјирди. О мәндән утанырмыш кими, тез көзләрини гачыртды, јенидән башыны ашағы салыб, бахышларыны јерә дикди вә бир кәлмә дә данышмады.

Мән билирдим ки, Күләр кетмәк истәјир, анҹаг разылыг вермәјә ҹәсарәт етмир. Мән ону вәзијјәтдән чыхармаг үчүн:

— Сусмаг —разылыг әламәтидир, —дејә јарыдоғру, јарызарафат гејд етдим.

Буну Камал өзү дә көрүр вә һисс едирди. Одур ки, бу дәгигәдән е'тибарән онун чатылмыш гашлары сона

гәдәр бир даһа ачылмады. Үзү ади мүлајимлијини итирди, сојуг вә әсәби бир сәмимијјәтлә пәрдәләнди. Анчаг јенә дә өзүнү сакит көстәрмәјә чалышырды.

— Орасы еләдир, биз икимиз дә разыјыг. Анчаг онун да разылығы кафи дејилдир. Чүнки мәним анам вардыр. Гоча арваддыр, даш атар, башыны тутар. Боғазына кәндир дә салсалар, разы олмаз, — деди вә гашларыны елә чатды ки, куја бу ишдән артыг бир шеј чыхмајачағына өзү дә тәәссүф етди.

Камал удгунду, дурухду, тутулду, дүшүндү. Мән ачыг көрүрдүм ки, о, бәһанә ахтарыр. Нәһајәт, чијинләри јавашчадан атылды. Мән анладым ки, о чыхыш јолу тапмышдыр. Камал јапма бир көрүнүшлә күлүмсәди.

— Билирмисиниз, анасы разы олса да, јенә дә мүмкүн дејилдир. Чүнки онун анасы тәк дејил, башга бир анасы да вардыр. О разы олмаз.

Инди артыг мән өзүм дурухдум. Нечә јә'ни икинчи анасы? Бә'зән адамын 2—3 вә даһа чох атасы ола биләр. Кимсә дејә билмәз ки, фланкәс мүтләг мәним атамдыр. Ишин бурасыны тәкчә анасы биләр. Анчаг адамын бир нечә анасы олачағыны мән тәсәввүр етмирдим.

Бирдән ағлыма бир шеј кәлди. Камал икинчи ана өз анасына демиш олмасын? Күләр башыны ашағы салмыш, гыврыг сачлары ағ көксүнә төкүлмүшдү. Камал чәкмәләринин учларыны евин дөшәмәсинә дөјүб, өзү дә нә етдијини билмирди.

— Сиз ахы өзүнүз дединиз ки, ананыз маарифпәрвәр бир гадындыр. Һәтта 25 ил бундан әввәл маариф вә тәрәгги јолунда чалышмаға атылмышдыр. Белә мәдәни бир гадын белә мәдәни бир ишин әлејһинә ола биләрми?

Камал јенә дә удгунду. Өз сөзү илә өзү тутулмушду. Нәһајәт, өзүнү топлајыб, сојуг бир дејишлә:

— Јох, ахы, анам да тәк дејилдир. О разы олса, башгалары разы олмаз. Мәним нәнәм ешитсә, дүнјаны дағыдар. Сиз сонра кәлин ону баша салын. Бизлик олса, бир шеј дејил, анчаг гоһум вар, әгрәба вар... Јох, бу ишдән, һәр һалда, бир шеј чыхмаз.

Артыг мән мүвазинәтими итирдим. Бир ренткен кими Камалын бүтүн варлығыны ишыгландырмыш вә һәр бир илијини ајрылыгда көрүрдүм. Артыг мән һеч шүбһә етмирдим ки, Камал Күләрин нишанлысыдыр. Мән билирдим ки, Күләр ондан биликчә дә, дәјәрчә дә јүксәкдир. Мән анчаг Камалын кәрәк данышығында, кәрәксә һәрәкәтиндәки усталыға һејран едирдим. О истәдијини дәгигәдә өзүнү әлә ала билир, истәдији вәзијјәтә кәтирә билирди.

— Нәнәнизин нечә јашы вар?

— Нә билим, 70—80... Инди кәлин ону баша салын. Одур ки, дејирәм, дәрдин јарысыны билирсиниз, јарысыны јох, — дејә Камал бөјүк бир усталыгла сөзүнү сона вардырды.

Артыг мән өз-өзүмү әлә ала билмирдим.

— Јетмиш-һәштад, чох јашаса догсан. О, артыг өлүдүр, мејитдир. Күләр исә анчаг, инди-инди јени һәјат үчүн ајаг ачыр, сиз исә онун јүрүш јолларыны мејитләрлә долдурмаг истәјирсиниз. Бибим, халам, нәнәм... Анчаг сәнин бу чәсәдләрдән, мејитләрдән тикдијин бу һасар бизим јүксәлиш јолумузу кәсә билмәз. Бу күн дејилсә, сабаһ Күләр бу һасары сөкәчәк, бу чәсәдләрин үзәриндән атылыб, јени бир һәјата кечәчәкдир, — дедим.

Мән јаман гызышмышдым. Камал да өз мүвазинәтини итирмишди. Күләр ара-сыра ири көзләрини

галдырыб мәнә бахыр, јенә дә бахышларыны мәндән сачырыб, јерә дикирди. Артыг онун ал јанаглары саралмыш, додагларынын рәнки гачмышды. Бүтүн бәдәни бир јарпаг кими әсирди.

— Билирсән, јолдаш, нә вар?— дејә Камал сәрт бир дејишлә сөзүмү кәсди: — Узун данышыг лазым дејил. Мән өзүм фиргәчијәм, өзүм дә рабочи, бу да мәним чәкмәләрим... — Бурада Камал сағ ајағынын зорба чәкмәсини галдырыб, стол үстүнә гојду вә Күләри көстәрәрәк: — Бу мәним нишанлымдыр, — деди.— Мән өз арвадымы нә сәһнәјә, нә кинoја, нә дә башга-башга јерләрә бурахмарам, вәссалам, шүд-тамам, гүртарды, кетди.

Камал сөзүнү елә бир гәтијјәтлә деди ки, артыг данышмаға имкан галмамышды. Өзү дә сәрт бир һәрәкәтлә ајаға дурду. Бу о демәкди ки, мәсәлә битмиш, гапы ачыгдыр, бујура биләрсиниз. Истәр-истәмәз биз дә галхдыг.

Анчаг Күләр әввәлки кими отурмуш вә һәрәкәтсиз јериндә галмышды. Мән сон кедишдә онун үзүнә бахдым. О јенә дә әввәлки кими титрәјир, јенә дә хәзәл кими сапсары саралмышды, солғун додагларыны кәмирирди. Лакин о јенә дә көзәлди. Белә әсәбилик она бир аз да јарашырды. Онун истәјини гырдылар. Онун бачарығыны өлдүрдүләр. Ону чанлы һәјатдан, вуруш сәһнәсиндән гајтарыб, дөрд дивар арасына гападылар... өлдүрдүләр...

Күләр сон кедишдә көзләрини галдырды. Үзр истәјирмиш кими, мәнә бахды. Мән онун бахышларыны тутдум. О исә утандығындан узун гара кирпикләрини ендириб, ири көзләринин мави бәбәкләрини өртдү. Сакит јај јағышы кими көзүндән гопан көз јашлары алмас дашлары кими јанагларындан јуварланыб, ағ көксүнә дүшүрдү... О јенә дә көзәлди. Мән ону белә бир көрүшдә објектив[1] гаршысында сахлаја билсәјдим, ады бүтүн дүнјада дилдән-дилә кәзә биләрди. Инди о, артыг өлмүш, чүрүмүш сүмүкләрә, чәназәләрә гошулмушду. О бу вәзијјәтиндә дә көзәлди.

Ајрылдыг.

Мән јолу кедәркән дүшүнүрдүм:

— «Кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә көрсәнмәјән көзәллик кимә вә нәјә лазымдыр?».

---

[1] Кино шәкли чәкән чиһаз.

ФИРУЗӘ

О, көзәл, кирдә сифәт кәнч бир гызды; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, атәшли көзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гашлары, инчә додаглары варды.

Доғрусу, бу гыз мәни чох марагландырырды. Онун даима дахили бир һәјәчан кечирдијини һисс едирдим. Досент-проректор вәзифәсиндә олдуғундан онун бу дүшүнчә вә далғынлығынын сәбәбини сорушуб өјрәнә билмирдим.

Фирузә сон курсда иди. Амма бу дөрд илдә онун ким олдуғуну өјрәнә билмәмишдим. Бир күн мәни галерејада сахлајараг, рәнкдән-рәнкә кирән үзү, хәфиф-хәфиф әсән инчә додаглары вә ширин дили илә:

— Бағышлајын, доктор, сиздән бир ричам вар, — дејәркән, мән чох тәәччүб етдим.

— Мән бүтүн практики ишләрә давам едирәм, гыздырма илә мүбаризә апармаг үчүн рајонда олмушам. Мән сиздән рича етмәк истәјирәм, әкәр мүмкүнсә...

О өз фикрини ифадә едә билмәди, дили долашды, гызарды.

Мән билаихтијар күлүмсәдим.

— Де көрүм, Фирузә, утанма, де көрүм нә истәјирсән, — дејә сорушдум.

О јенә көзүнү ачды, диггәтлә мәнә бахды вә јавашча:

— Доктор, мән сизинлә бир јердә ишләмәк истәјирәм, сиздән өјрәнмәк истәјирәм, вахт тапарам,—деди.

Ертәси күн мүәјјән саатда ағ халатда кәлди.

Гәбулдан сонра Фирузә кабинети интизама салырды вә лабораторијада ган анализи үзәриндә чалышырды.

Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бојлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши дурурду. Чох һәјәчанлы вә раһатсыз көрүнүрдү. О ичәри кирди. Диггәтлә бахдым, чох чәтинликлә танıдым. Кәлән нефт ишчиси иди. Бир нечә ил бундан әввәл мән ону гыздырма хәстәлијиндән мүаличә едирдим. Һәтта хәстәләри гәбул саатларындан кәнар гәбул етмәдијим үчүн, һаггымда гәзетә мәктуб да јазмышды.

Чох сәлигә илә көрүшдү вә тәклиф үзрә отурдугдан сонра хәфифчә күлүмсәјәрәк:

— Мәни танıјырмысыныз, доктор?—деди,—вахты илә мән сизи гәзетә вурмушдум. — Сонра хош бир тәбәссүмлә:

— Сиздән јардым алмаға кәлмишәм, — дејә әлавә етди.

— Сиз јенә хәстәсинизми? — дејә сорушдум.

— Јох, доктор, мән азмышам.

— Нечә јә'ни азмышам?

— Евимизи итирмишәм.

Мән диггәтлә она бахдым, хәстә олдуғуна һеч шүбһәм јохду. Ону мүајинәјә чәсарәт етмирдим, чүнки өзү буну тәклиф етмирди. Үзүндә бир һәјәчан варды.

— Чох гәрибәдир, доктор, евимизи итирмишәм.

«Бәлкә бејнинин бир һиссәси зәдәләнмишдир?»— дејә дүшүндүм вә ејни заманда:

— Евинизин јерини унутмушсунуз?— дејә сорушдум.

— Јох, — дејә Мәммәд тез чаваб верди.—Мән 20 ил, јә'ни анадан оландан Бакыда јашамышам. Бакынын һәр бир күчәсинә, һәр бир дөнкәсинә вә һәр бир даланына бәләдәм. Чох јахшы јадымдадыр: Чәнбәрәкәнддә, әјри-үјрү күчәләр вә харабалыглар арасында бир отагдан ибарәт кичик бир евимиз варды. Евимизин дамы дал тәрәфдән әјри бир дөнкә илә бир бәрабәрдә иди, бу дөнкә һәмишә пејинлә долу оларды. Евимиздән ики јүз аддым о јанда бөјүк, көһнә бир гәбиристан варды.

О, һәјәчанла данышырды, кетдикчә даһа да чошур вә ушаглыг хатирәләринә далырды.

— Мән о заман ушагдым. Јахшы јадымдадыр, бир сучумуз варды. Бир ешшәкдә, дөрд сәһәнклә бизә су дашыјарды. Јахшыча јадымдадыр ки, бир күн анам јүкләрин һесабыны сахламаг үчүн она пәтә вердикдә, о, анамын әлини тутду, анам о вахт һәлә кәнчди, сучу анамын әлини хејли сахлады; анам нәдәнсә көзләрини галдырыб она бахды вә мәни көстәрди. Јадымдадыр, бөјүк көһнә гәбристанын о бири тәрәфи бош бир чөл иди, орада Шаһ Аббасын овданы варды. Јағыш сују бу овдана ахырды. Пиллә илә ораја дүшүр, су ичирдиләр, әл-үз, бәлкә ајаг да јујурдулар. Атам исә бир нечә пуд арпа мәһсулу алмаг үчүн, гоча јабы илә хышын учундан јапышыб јер сүрүрдү. О, кәнкан иди, амма ачындан өлмәмәк үчүн арпа әкирди.

Лабораторијадан Фирузәнин сәси ешидилди. О, хош бир сәслә, адәти үзрә, гәдим бир Азәрбајчан маһнысы охујурду.

Гызыл топлајарды, јерин гатындан
Әзизим газмачы, бөјүк гәһрәман.
Гара ган чәкәрди јерин гатындан;
Торпағын бағрыны буруб дәләрди;
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

Охујан кимдир? —дејә о бирдән сорушду вә көзләрини мәнә дикди.

Фикрини дағытмамаг үчүн лагејд бир һалда:

— Гызымдыр, — дејә чаваб вердим.

— Јахшы сәси вар, — дејә мүсаһибим азачыг галхды, папирос чыхартды, вә дәриндән көксүнү өтүрәрәк, өзү-өзүнә данышырмыш кими:

— О да тез-тез белә охујарды, — деди.—Көзләри даһа да думанланды, даһа дәрин бир хәјалата далды. Мән динмәзчә она диггәт едирдим. — Бәли, доктор, һамысы јадымдадыр. Мән лап ушагдым. Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гујунун јанында отурдум, о исә чырылдајан әл чархына сарынмыш узун кәндирин бир учуну белинә бағлады вә гујуја дүшдү. Чарх һәрләнди вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр вә ведрәни јенидән гујуја салладылар. Бу дәфә дурум јеринә атам өзү чыхды. О, сапсары саралмышды. Хозејин таш-габағыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын? —дејә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гујунун дибиндә бир шеј курулдајыр. Сонра фантан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды.

— Бир илдир ишләјирсән, бир аләм пул гојмушам. Инди иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан. Гујунун асан јерләриндә ишләмишсән, инди бураја ким кирәр.

Аға атама јанашыб үзүнә шарт бир силлә вурду...

— Аға, горхулудур, мәним ушагларым вар...
О мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-биринә саташды. О, санки көзләримә бахмаға утанырды, мәним јанымда вурулдуғу үчүн утанырды. Мән ону һәмишә һамыдан гүввәтли вә гочаг һесаб едирдим. О тез көзләрини мәндән чәкди. Мән артыг ағламырдым. Мәндә бу залым адама гаршы бир нифрәт јајнајырды. Аға мәнә јанашды вә атамы вурдуғу әли илә башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә узатды. Сонра билдим ки, бунларын һәрәси он манатлыгдыр.
Сонра о, атама деди:
— Мешәди, кир гујуја. Горхма, көр јахынлыгда нә гәдәр гују вар, аллаһ гојса нефт чыхар, сәнин үчүн папаглыг, арвадын үчүн туманлыг, оғлун үчүн дә, — јалын ајагларымы көстәрәрәк, —башмаг вә көјнәк аларам.
Атам санки тәрәддүд едирди. Аға ону јаваш-јаваш товлады вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди. Көнүлсүз һалда мәнә јахлашды. Пуллары әлимдән алыб көһнә архалығымын балача чибинә гојду, көзләримин јашыны силди, көһнә дәсмалдакы бағламаны ачыб мәнә бир парча чөрәк верди, көзләримдән өпдү, әлини чал саггалына чәкиб дуа охуду вә чархын кәндирини ачыб, јенә дә гујуја дүшдү. Мән ачдым, амма јејә билмирдим...
Гоншу отагдан зәнк сәсләнди, Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы ешидилди.
Мүсаһибим јенә јериндән сычрады вә:
— Охујан кимдир? Һә, дединиз, гызыныздыр, — дејә јенә дәриндән көксүнү өтүрдү.
Фирузә охујурду:

Әзизим, бир Горхмаз адлы гәһрәман
Гара гап чәкәрди јерин гатындан;
Торпағын бағрыны буруб дәләрди,
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

Мән она јанашдым вә хәстәлијинә шүбһә етдијими сездирмәмәк үчүн күлүмсәјәрәк:
— Һә, атаныз сонра нечә олду? О инди сағдырмы? — дејә сорушдум.
— Јох... О... Ону һиссиз бир һалда чәкиб чыхартдылар. Мән она тәрәф јүјүрдүм. Көзләри ачыгды, амма үзү, хүсусән додаглары көмкөј, дәниз кими иди. Аға кәдәрли бир эда илә:
— Өлдү, — деди.
Бирдән гују гурулдады, гара нефт гујудан шиддәтлә фантан вуруб чархы һаваја совурду.
— Ај чан! — дејә аға севинәрәк, мејитдән узаглашды. Мәни ишчиләр кәнара чәкдиләр.
Тез гојун кәсдиләр. Аға әмрләр вермәјә башлады. Мән исә нефт селләри алтында јатан атамын јанына чан атырдым. Ишчиләр мане олурдулар.
Нәһајәт, ағанын әмри илә ишчиләр атамын ајагларындан јапышыб кәнара сүрүдүләр. Мејиди көһнә бир арабаја гојуб, үстүнү чыр-чындырла өртдүләр вә шәһәрин кәнары илә евимизә кәтирдиләр.
Нәбзини јохларкән, мәгсәдими анлајан Мәммәд бирдән сөзүнү кәсәрәк:
— Доктор, әбәс јерә зәһмәт чәкирсиниз. Мән гәтијјән хәстә дејиләм, — деди, — мән хәстә дејиләм, ағлым да өзүмдәдир. Көрүрсүнүз ки, һәр шеј јадымдадыр. Јахшы јадымдадыр, гапымыздан бир рус гадыны кечирди, әлиндә бир дәстә чичәк варды. О, бу чичәкләри гәбристана апарырды. Онун гаршысына

јүјүрдүм. — Чичәјин бирини мәнә вер,—дедим. Гадын мәнә бахды вә ики чичәк верди. О чичәкләри алыб гәбристана јүјүрдүм вә атамын гәбри үстүнә гојдум. Сонра јаш торпаг үзәриндә узанараг, кичик үзүмү гәбрә дајадым. Сојуг торпағы исти көз јашларымла исладараг, узун-узун ағладым. Пајыз ахшамынын күләји сүмүкләримә ишләјирди. Бүтүн бәдәним титрәјирди. Бундан сонра хәстәләндим вә үч ај јатдым. — Доктор, бәлкә мән сизә мане олурам? — деди.

— Јох, əксинә, мән сизин сөһбәтиниздән чох марагланырам, —дејә тез чаваб вердим.

— Мән азмышам, дахмамызы вә бүтүн рајонумузу итирмишәм. Гапыда сизин адынызы охујуб, вахтилә мүаличә етдирдијим көһнә бир дост кими бә'зи шејләр өјрәнмәк үчүн јанınıза кәлдим.

— Ахы нечә олду ки, белә сағлам вә гүввәтли бир адам олдуғунуз һалда, бирдән аздыныз вә евинизин јерини итирдиниз?

— Мән евимизин јерини итирмәмишәм, јерини таныјырам, буна һеч бир шүбһә ола билмәз, анчаг иш орасындадыр ки, евимиз өз јериндә јохдур. Гоншу евләр дә јохдур, рајонумуз да јохдур.

— Евдән нә заман чыхмышдыныз?

— Мәним Бакыдан чыхдығым алты илдир. Дүнән кәлмишәм. Вағзалдан бирбаш евимизә тәрәф кетдим, анчаг евимизи јериндә тапмадым. Бизим һәмишә тозлу-торпаглы, гышда исә боғаза гәдәр палчыг олан әјри күчәмизин јериндә кениш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә көрдүм. Шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә. Трамвајларын арды кәсилмирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду. Евимизин далында, һәмишә пејинлә долу олан дөнкәдә көзәл бешмәртәбәли бир ев јүксәлирди. Адамлар да

дәјишән кими олмушду. Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчлијин хош гәһгәһәләри јүксәлирди.

— Һә, демәк сизин евинизин јериндә күчә салынмышдыр?

— Нечә јә'ни бизим евимизин јериндә? Бәс гоншуларын евләри? Бүтүн көһнә, бәјрү устә әјилмиш Чәнбәрәкәнди јох олмушдур. Мән шашыб галдым. Гәбристана кетмәк үчүн тәпәјә галхдым. Јолу чох јахшы хатырлајырдым. Амма нә фајда ки, гоча гәбристандан, онун көһнә һасарындан, чала-чухурундан, сөкүлмүш көһнә гәбирләрин ачдығы учурумлардан бир әсәр көрмәдим. Атамын да гәбрини тапмадым. Бу әбәди сүкут дүнјасынын јериндә кениш хијабанлы, гәшәнк бир парк әмәлә кәлмишдир, атамын гәбри јериндә исә бир чичәклик салынмышдыр. Мән бурадан евимизә кедән чығыры тапмаға чалышдым. Лакин тапмадым. О дар, сүрүшкән чығырын јериндә асфалтла дөшәнмиш, миник вә јүк машынларынын, автобусларын арамсыз һәрәкәтиндән гара ајна кими парлајан кениш бир јол көрдүм. Мәнә елә кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәндини батыраpаг, әвәзиндә јерин дәринликләриндән тәмиз енли, кениш күчәли, көзәл, јашыл парклы, әлван чичәкләрлә күлүмсәјән, баһар нәш'әли јени бир шәһәр чыхармышдыр. Мән вағзала дөнмәли олдум...

— Бу көрдүкләрин пис шејмидир? — дејә сорушдум.

— Демирәм ки, писдир. Ахы бәс анам, гоча анам нечә олду? Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын һара пәнаһ апара биләр? Бәс кичик бачым, арвадым?..

— Сизин бурда арвадыныз галмышдымы?

Мүсаһибимин рәнки бирдән дәјишди. О, дәрин бир аһ чәкиб:

— Атам өләндән сонра,—дејә чаваб верди, — анам евләрдә палтар јумаға башлады, гәпик-гурушла ачлыг ичәрисиндә јашадыг, сојуг гышлары ач вә чылпаг кечирдик. Апрел ингилабындан сонра күчәдә мәнә бир киши раст кәлди. Бу киши, вахтилә мәни гара нефт селиндән чәкән вә атамын мејидини евимизә кәтирән ишчи иди. Мәним ишсиз олдуғуму билиб деди:

— Оғлум, мән инди Азәрнефтдә буруг устасыјам. Әкәр ишләмәк истәјирсән, сәни дә өзүмлә апарым, бизә инди ишчи чох лазымдыр.

Мән ишә кирдим вә ејни заманда фабзавучда охумаға башладым.

Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә бизим күчәјә көчдү. Гызы гарагаш, гаракөз, мәним нәзәримдә көзәл бир гызды. Әли Бајрамов клубунда ишләјир вә орада охујурду. Биз достлашдыг. Мән ону севдим, о мәни. Уста Сәмәд чох јахшы киши иди. Мән онун әлалтысы идим. Буна бахмајараг, о разы олду. Пул топлајыб күчлә ики дәст палтар алдым вә анамын јеканә гашлы гызыл үзүјүнү дә үстүнә гојуб евләндим. Бир нечә ајдан сонра мәни охумаға көндәрдиләр. Мән бир чох шәһәрләри, Москваны вә Ленинграды кәзиб, сонра көнүллү оларак Узаг Шәрг Ордусуна јазылдым. Бундан сонра даһа ону бир дә көрмәдим.

Бәли, доктор, о мәни севирди, мән дә ону. Бир мүддәт мәктублашдыг, бир-биримизә ашиганә сөзләр јаздыг, амма бирдән онун мәктубу кәсилди. Сәбәбини билмәдим вә беләликлә онунла әлагәм кәсилди. Анчаг бу јахынларда бир јолдашым мәнә јазмышды ки, ону көрүб, о сағдыр вә бурада бир докторла јашајыр. Билирәм, ону јохсуллуг вадар едиб, о мәни сәмими олараг үрәкдән севирди... Көмәксиз арвад мәнсиз нә едә биләрди?

Чај кәтирсинләр, дејә зәнки басдым.

Зәнкин сәсинә кимсә кәлмәди.

Гоншу отагдан Фирузәнин сәси ешидилди:

— Һеч кәс јохдур, доктор, бу күн Машанын истираһәт күнүдүр.

Мәммәд бирдән јериндән сычрады, бир шеј хатырлады вә һеч бир шеј сорушмадан отурду.

— Әкәр сиз өз евинизи итирмишсинизсә, гајынатанызы, уста Сәмәди тапа биләрсиниз,—дејә сөһбәти тәзәләмәк үчүн она мүрачиәт етдим.

— Онун јанына мә'дәнләрә кетмишдим, буругларда ахтардым, сорушдум. Инди мә'дәнләр әввәлки кими дејил, 28-чи илә нисбәтән белә, дәјишмишдир. Нефтә булашмыш адамлара да чох чәтин раст кәлмәк олур. Һамы тәртәмиз кејиниб, елә бил ки, тоја кедәчәкдир. Бир краны вә ја винти бурмагла компрессорларын вә ја маторларын ишини низама салырлар. Көһнә тозлу јоллар, арабалар вә дроглар да јох олмушдур. Һәр јердә парлаг асфалт вә сүр'әтлә јүрүјән машынлар! Демәк олар ки, бүтүн мә'дәнләрә трамвај вә дәмир јол хәтти чәкилмишдир.

— Демәк, уста Сәмәди тапмадыныз? — дејә сәбирсизликлә сорушдум.

— Јох, тапмадым. Дедиләр ки, о инди бөјүк бир ихтирачыдыр. Бир нечә ихтирасы вар, инди ону Америкаја көндәрмишләр ки, кедиб орадакы нефт сәнајеси илә таныш олсун. Бу хәбәр мәни, әлбәттә, севиндирди. Дүшүндүм ки, бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк, ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара агзына

атан ишчи, инди өз бачарыг вә талантыны көстәрмәјә имкан тапмыш, инди ихтирачы олмуш, Америкаја кетмишдир.

— Арвадынызы да тапмадыныз?

— Јох, арвадым вә балача бачым һаггында кимсә бир шеј билмир. Арвадымын сағлығы һаггында јазмышдылар. Бачым исә јәгин ки, ачындан мәһв олуб кетмишдир...

— Сиз инди тәләбәсинизми?

— Битирмишәм. Мән мүһәндисәм, машын иншааты **мүһәндиси.**

Гапы дөјүлдү.

— Кирин, —дедим. Мүсаһибим папирос чәкмәјә һазырлашараг портсигарыны әлиндә тутмушду. Гапы ачылды. Фирузә ағ, тәмиз доктор халатында ичәријә кирди.

— Аләтләри шкафа гојуб бағладым. Кедирәм. Бу күн Аслан консерваторијада чыхыш едәчәк. Мәним үчүн билет кәтирмишдир. Инди Зүлејха да, Балаханым хала да кәләчәк.

Мүсаһибим Фирузәјә чох диггәтлә бахырды. Лакин о һәлә гызын јалныз архасыны көрүрдү. Буна бахмајараг, Мәммәд ону көрмәк вә сәсини ешитмәк үчүн сеһркар бир гүввә илә јериндән галхыр вә бојланырды. О, папиросу әлиндән салды вә әјилиб көтүрмәк истәркән белә Фирузәдән көзләрини ајыра билмәдији үчүн әлиндәки папирослары да дағытды.

Зүлејха вә Балаханым адыны ешидәр-ешитмәз папирослары јердә гојуб дикәлди. Мән она диггәт едирдим. Мәнә бахыб Фирузә дә дөндү вә мәним бахдығым чәһәтә бахды. Мүсаһибим инди ону тамамилә көрүрдү. О, анлашылмаз бир дујғу илә титрәјирди. Дөш гәфәси һава илә долу олдуғу, һалда, нәфәс белә чәкмирди. Кишиләрә гаршы һәмишә лагејд олан Фирузә, нәдәнсә она тәрәф дөндү. Мән онун да һәјәчанлар кечирдијини һисс етдим. Мәммәд сөзә башларкән, мән онун үзүнү көрмүрдүм. Көзүм Фирузәдә иди. Мән јалныз Мәммәдин јумшаг вә һәјәчандан титрәјән сәсини ешитдим. О јалныз бир сөз дејә билди:

— Фирузә!

Она бахаркән, мәнә елә кәлди ки, бу саат Фирузәнин үзәринә атылачаг, ону гучаглајачаг вә өпәчәк. Бу һал мәнә чох гәрибә кәлди, чүнки Фирузә дә буна маил иди. Гыз чәлд мәнә бахды. Гара көзләриндә гығылчым парлајырды, Фирузә һеч дә ону гучагламаг истәјән бир кәнч мүһәндисдән узаглашмаг фикриндә дејилди. Кәнч мүһәндис ону гучагламаг үчүн бир аддым ирәлиләди, лакин сонра, нәдәнсә, дајанды; рәнки гачды, од кими јанан ал јанаглары кетдикчә ағармаға башлады. Јанан көзләринин парылтысы јох олду, көзләри јарыја гәдәр јумулду, дајанды вә дүшүндү. Бирдән Мәммәд титрәјән додаглары илә:

— Сән бурада јашајырсан? — дејә јавашча сорушду.

— **Өз евимиздә јашајырам,** — дејә Фирузә һәјәчаныны зорлајараг, чаваб верди.

Мән инди анладым ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш етмишдир. Додаглары kaһ гыпгырмызы гызарыр, kaһ саралыр, kaһ да кәтан кими ағаппаг ағарырды.

Мәммәд көзләрини кениш ачыб. Фирузәјә дик бахараг:

— Анам һарададыр? Зүлејха һарададыр? —дејә сорушду.

— Бир јердә јашајырыг. Бизә Шаумјан пасјолкасында мәнзил верибләр. Инди кедәрик, көрәрсән...

— Сән мәни евинизә апарачагсан?...
— Мән сәни өз евимизә апарачағам. Мән тәәччүб едирәм, нијә сән өз евинә дејил, бураја кәлмишсән?
— Мән сизи ахтарырдым. Бәс о Аслан кимдир?
— Кедәрик, көрәрсән, — дејә Фирузә күлүмсәјәрәк чаваб верди.
— Мән дә сизи машынла апарарам, — дејиб әлавә етдим вә отагдан чыхдым. Гајыдаркән иши башга һалда көрдүм. Мәммәдин үзү тамамилә дәјишмишди, көзләри алышыб јанырды. О күлүрдү, Фирузә исә көз јашларыны сездирмәмәк үчүн көзләрини силирди. Мәнә елә кәлди ки, о ағлајыр, лакин дәрддән дејил, севинчиндән ағлајырды.
— Һә, машын һазырдыр, кедирик? — дејә тәклиф етдим.
Мәммәд өткәм бир сәслә:
— Кедирик, доктор! — дејә чаваб верди вә аддымлады.
Мән машына миниб сүрмәјә һазырлашаркән, Мәммәд севинәрәк:
— Машын өзүнүзүндүр? — дејә сорушду.
— Буну мәнә сәрһәд бојуна јајылмыш таун хәстәлијини тез вә мүвәффәгијјәтлә тәсвијә етдијим үчүн мүкафат вермишләр.
Јүнкүл «ГАЗ» јени асфалтын ајна синәсиндә ахыб кетди. Чох сүр'әтлә сүрмүр вә һәрдән гајыдыб она бахырдым. О, һејрәтлә әтрафа бахырды. Електрик ишыгларына гәрг олмуш күчәләри, чохмәртәбәли јени евләри, күчәләрдә нәш'әли гәһгәһәләрлә күлән шән азәрбајчанлы гадынлары вә кәнчләри нәзәрдән кечирирди. Коммунист күчәсиндән ениб «Китаб Сарајы» јанындан кечәркән, о, көксүнү өтүрдү; бу, һејрәтдән дејил, севинчдән иди...

— Әши, бунлар шәһәрин башына нә иш кәтирирләр? —дејә бағырды.
Мән ону даһа да тәәччүбләндирмәк үчүн машыны сахладым вә Фирузәдән машыны идарә етмәсини рича етдим. Фирузә Азавтодорун дәрнәјиндә чалышырды. Шәһәрдә машын сүрмәк үчүн вәсигәси варды, чох заман тәкбашына сүрәрди. Фирузә сүканын далында отуруб машыны ишә саларкән, Мәммәд јенә тәәччүб ичиндә иди.
— Әши, бунлар нә едир!
Мәммәдин јанында отуруб:
— «Бунлар» кимдир? — дејә сорушдум.
— Бизимкиләр дә! Һәлә дүнән, мән кәлдијим күн бурадан кечмишәм. Таныдығым бирмәртәбәли көһнә бир еви сөкүрдүләр. Бу күн исә бурада көзәл бир парк салынмышдыр, асфалт, ағачлар, фантан... Бәлкә ики күнүн ичиндә көһнә еви сөкмәк, јери дүзәлтмәк, һәтта асфалтламаг вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дејилдир. Тәәччүблү орасыдыр ки, дүнән әкилән ағачлар, бу күн чичәкләнмишдир вә тәзә јарпаглары илә көзләри охшајыр. Мән һәлә дүнән Губа мејданындан кечдим. Бурасы, вахтилә шәрг мәдәнијјәтсизлијинин ән нүмунәви бир мәркәзи иди. Бурада даима нәриләјән дәвәләр јығынчаг гурарды. Узун вә гыса саггаллы дәллаллар о тәрәф-бу тәрәфә јүјүрәрди, дәрвишләр дишсиз иланларыны ојнадараг, имамын шүчаәтиндән вә саһибәззаманын узунгулаға сүвар олараг зүһур едәчәјиндән данышарды. Дүнән исә нә көрдүм... Бүтүн о шәрг көһнәлији арадан галдырылмыш, онун јериндә тәзә вә тәмиз бир баг салынмышдыр. Бурадан јүзләрлә машынлар, трамвајлар, автобуслар өтүб кечир. Ингилабдан габаг тирјәк алвери вә тирјәк чәкмәјә мәхсус күчәләри илә мәшһур олан бирмәртәбәли

Ханым карвансарасы харабалығы јериндә једдимәртәбәли бөјүк бир бина јүксәлмишдир.

Машын Шаумјан пасјолкасынын асфалт күчәләри илә учурду. Фирузә өз севимли нәғмәсини охујараг, чәсарәтлә машыны идарә едир вә көһнә Ермәникәндин харабалары үзәриндә јүксәлмиш чохмәртәбәли көзәл евләри бир-бир керидә бурахырды.

Мәммәд Фирузәнин машыны идарә етмәсинә бахыр вә дејирди:

— Бах, керидә галмыш авам бир гадын инди һакимдир, машын сүрүр. Бу, ингилабдыр, һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүурунда ингилаб..

Машын алтымәртәбәли бир бинанын икинчи гапысы өнүндә дајанды. Фирузә машынын ачарыны көтүрдү, икинчи мәртәбәјә галхдыг.

Бир отаға кирдик. Фирузә дүјмәни бурду, ев електрик ишығына гәрг олду. Мәммәд севинчиндән бағырды. Тәмиз паркет ајна кими һәр шеји өзүндә әкс етдирирди. Газ печләри дә ајнадан галмырды. Фирузә тез јүјүрүб пәнчәрәни ачды, бөјүк бир ағачын будағы ичәри сохулду вә санки хош баһар јели илә һәрәкәтә кәлән тәзә јарпаглар Фирузәни тәбрик етмәјә башлады.

Фирузә чанлы инсанларла көрүшүрмүш кими:

— Хош көрдүк, хош көрдүк, достларым! — дејә јарпагларын тәбрикинә чаваб верди.

Мәммәд көзләрини вә ағзыны кениш ачараг, отағын ортасында дуруб, һүндүр ағ сәгфә, пәнчәрәләрә, мебелә вә бүтүн көрдүјү шејләрә бахырды.

— Бах, бу мәним отағым, бу чарпајым, бу да Әскәрин чарпајысы.

Бирдән Мәммәд тутулду, көзләри парылдады.

— Һансы Әскәрин? — дејә тәәччүблә сорушду.

— Әримин, кәләчәкдә доктор олачаг Әскәрин, — дејә сакитчә чаваб верән Фирузә Зүлејханын, Балаханым халанын отагларыны, гонаг отағыны, ванна отағыны, мәтбәхи, балкону көстәрәрәк, мә'лумат верирди.

Онлар гајыдыб јаныма кәлдикдә, гапы ачылды вә отаға сәс-күјлә кәнч бир гыз вә ијирми јашларында бир оғлан кирди. Оғлан тәмиз вә гәшәнк кејинмиш бир балача ушағын әлиндән тутмушду.

—Фирузә, бу кәләкбаз мәни алдатмаг истәјир,— дејә гыз шән вә курултулу гәһгәһәләрлә Фирузәјә мурачиәт етди.

Гыз мәни көрәр-көрмәз јүјүрдү вә зәриф әлләри илә бојнуму гучаглајыб, ушаг кими јанагларымы өпмәјә башлады.

— Ата чан, сәнин бу кәләкбаз оғлун Аслан мәнә кәләк кәлмәк истәјир.

Бурада Аслан һијләкәрчәсинә ачыглы бир вәзијјәт алды вә:

— Зүлејха, мән сәнә јад кишиләрлә өпүшмәји гадаған едирәм, — деди.

— О сәнин ишин дејил. Кефим нечә истәјир, елә дә едәчәјәм. Бу нә хүсуси мүлкијјәтчилик хасијјәтидир? — дејә гыз көзәл башыны дөндәрәрәк, чаваб верди. Аслан исә күлүр вә дејирди:

— Јад кишиләрлә өпүшмәк, һәм дә кәнар адамларын јанында...

— Кәнар адам кимдир? — дејә гыз тез әтрафына бахыб, јанда дуран Мәммәди көрдү. Тутулду, мәндән әл чәкди вә диггәтлә гонаға бахды.

Мәммәд динмир, күлүмсәјирди. Бирдән Зүлејха тәһгәһә илә күлдү. Мәммәдә тәрәф јүјүрдү. Вәһши пи-

шик кими онун бојнуна тулланды. Бәрк-бәрк гучагләды вә көзләри јашарды.

— Гардашым, әзиз гардашым! — дејә һычгырыгларла күләрәк тәкрар етди.

— Јахшы ишдир, кәлинин олсун, мәндән башга дүнјанын бүтүн кишиләри илә өпүшсүн, өзү дә мәним јанымда... Бошајырам, кедәк бу саат загса, кедәк,— дејә Аслан зарафатла ачыгланды.

Зүлејха Мәммәдин гучағындан чыхмајыб, көзәл башыны әјди вә Асланы һирсләндирмиш кими, чаваб верди.

— О сәнин ишин дејил, киминлә вә һарада өпүшмәк истәсәм... Кедәк загса, бошанаг.

Мәммәд күләрәк:

— Нә бошанмаг, Зүлејха! Сән мәнсиз, мән бурада јох икән әрә кетмишсән?

Гыз исә гәһгәһә илә күләрәк:

— Гардашым, о сәнин ишин дејил. Бу нә көһнәпәрәстликдир? Һарада, һачан, кимә әрә кетмәк истәсәм, кедә биләрәм, —деди.

Мәммәд бир шеј демәк истәди, һәтта башлады да:

— Дүнәнә гәдәр ағзындан сүд гохусу кәлирди...

Лакин Зүлејха кимсәјә данышмаг имканы вермирди.

— О дүнәнди, инди исә мүәллимәјәм, һесабдан, һәндәсәдән, чәбрдән вә тригонометријадан дәрс дејирәм. Тәшәккүр дә алмышам, инди көстәрәрәм.

— Елә бирдәфәлик де ки, ријазијјатдан да, — дејә Аслан онун сөзүнү кәсди.

— О сәнин ишин дејил, кефим нечә истәр, елә дә дејәрәм, — дејә гәһгәһә илә күлдү вә инчә додагларыны гардашынын додагларына јапышдырды.

Бу һалда Фирузә електрик чајники илә ичәри кирди, гучаглашан Зүлејханы вә Мәммәди көрүб:

— Еј, мәним әрими өпмә, о «бејнәлхалг» дејил,— деди.

— О сәнин ишин дејил, киминлә...

Зүлејха сөзүнү битирмәмишди ки, Аслан бир реплика атды:

— Көрүнүр, мәним нишанлым «бејнәлхалгдыр», еләми?

Гызлар күлүшдүләр. Мәммәдин үзү чидди бир вәзијјәт алды. О, чәсарәтсиз бир һалда јавашча:

— Нә әр, Фирузә! Ахы сән дедин ки, сәнин Әскәр адлы, кәләчәкдә доктор олачаг бир әрин вар.

Гадынлар гәһгәһә илә күлүшдүләр.

Зүлејха тез гардашындан араланыб, балача ушағы гучағына көтүрдү вә деди:

— Онун әри будур. Кәләчәкдә, өзү дедији кими, доктор олачаг, Әскәр јолдашын инди дүз алты јашы вар.

Зүлејха ушағы атасынын голлары арасына атды. Мәммәд ушағы бағрына басды.

Фирузә күләркән, әринин голундан тутду вә:

— Инди кәл кедәк, әл-үзүнү ју, — деди.

Мәммәд мүгәссир бир һалда һеч бир сөз демәди, анчаг ушағы даһа бәрк бағрына басды. Фирузә онун голундан тутараг апарды.

Онлар отагдан чыхмамыш отаға сәс-күјлә ири бир гадын кирди; голлары чырманмышды.

Јүксәкдән деди:

— Фирузә, мәнә бир аз кағыз вер, өзүн дә кәл көмәк елә, дивар гәзетинә бир мәгалә јазым. О бүрократ зијанчы тахталары вә дәмир һиссәләри һәјәтдә, јағы-

шын алтында сахлајыр. Дејирәм хараб олар, дејир сәнин ихтијарын јохдур ки, мәним үстүмә чығырасан, мән материал һиссәси мүдиријәм, материаллар үчүн мәс'ул мәнәм.

Зүлејха бир ушаг кими анасына тәрәф јүјүрәрәк:

— Әлбәттә, ана, башгасынын ишинә гарышмаға сәнин һаггын јохдур, һәлә галсын онун үстүнә чығырмаг—деди.

— Нечә јә'ни һаггым јохдур. Мән јерли комитәнин үзвүјәм. Бәлкә о баша дүшмүр, бәлкә гәсдән материаллары хараб едир,—дејә кичик Әскәри гучағына алды.

Фирузә гызармыш додагларыны нә үчүнсә силәрәк, отаға кирди, нәш'ә илә:

— Балаханым хала, мән әрә кедирәм,—деди,—бах, нишанлым да бурададыр. Кәл, таныш ол!

Фирузә гарыны чәкә-чәкә әл-үз јујулан отаға апарды. Мән гарынын анчаг сон сөзүнү ешитдим:

— Нә олар, гызым, Мәммәд дә өзүнә бир башгасыны тапар.

Зүлејха шән бир һалда јүјүрүб мәни гучаглајараг:

— Мән дә башгасыны тапдым, бах, бу кишини,—деди.

— Јахшы ишдир, онлар орада өпүшсүн, бунлар бурада, бәс биз адам-зад дејилик, — дејә јенә Аслан зарафат етди.

— О сәнин ишин дејил, — деди, — тәснифи мүгаматдан ајыра билмәјән һәр ушағы, һәр ијирми јашлы бәстәкары өпмәјәчәјәм ки...

— Одур ки, сән өз кәләчәк әриндән башга һамы илә өпүшәндә Нјутон јеринә каһ Архимеддән, каһ да Пифагордан јапышырсан.

— О сәнин ишин дејил...

Пластинка һәрләнди, гыз нәш'ә илә јериндән сычрајыб, Аслана тәрәф јүјүрдү вә һамар, парлаг паркет үзәриндә сүзмәјә башладылар.

О бири отагда ана илә оғлун нечә көрүшдүјүнү билмирәм, анчаг ону билирәм ки, онлар отаға кирәркән, Мәммәдин үзү тәртәмиз, Балаханым хала исә гулагларына гәдәр сабун көпүјүнә булашмышды.

Мән ајна илә үзбәүз отурмушдум, гоншу отағын бир һиссәси бу ајнада көрүнүрдү.

Фирузәнин, бөјүк бир һәззлә әринин үзәринә одеколон сәпдијини, бир-биринә бахдыгларыны, Фирузәнин ону гучагладығыны вә һәрарәтли додагларынын бир-биринә јапышдығыны ајдынча көрүрдүм.

— Нә олар, — дејә дүшүндүм, — сосиализм өпүшәзидд дејилдир...

Доғрусуну десәк, мән гибтә едирдим. Мән Фирузәни гысганырдым. Онларын бәхтијарлыгларына, кәнчлијинә, бәхтијарлыгдан алышыб јанан көзләринә гибтә едирдим вә: «Нечин 28 јашында дејиләм?»—дејә һејфсиләнирдим.

Зүлејха пиано чаларкән, Фирузә илә Аслан паркет үзәриндә сүзәркән, балача Әскәр күчлә нәнәсини ојнамаға дартаркән, Мәммәд јанымда отурду вә мәс'уд бир һал илә јавашча:

— Инди һәр шеј мәнә ајдындыр,—деди. — Бир бахын, доктор, көһнә Бакы нә иди, инди нә олмушдур! Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушдур! Хам адам белә шејдән өзүнү итирмәзми? Сиз исә мәним нәбзими јохлајырдыныз. Игтисадијјатда ингилаб, һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүурунда ингилаб. Бу ингилаб тәбиәтин көһнә ганунларыны белә дәјиш-

дирир. Чылпаг, гумлу дүзләри ики күн ичәрисиндә јашыл, чичәкли бир баға дөндәрир. Онун сајәсиндә өлү гәбристан белә чанланыр, мәдәнијјәт вә истираһәт паркына чеврилир.

Мәммәд доғру дејирди. Лакин мән она мәсләһәт көрдүм ки, сабаһдан ајнанын јерини дәјишсин.